

Державний архів
Чернігівської області

Сіверський центр
післядипломної освіти

УКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД У ЧЕРНІГОВІ

(8–10 червня 1917 р.):
матеріали та коментарі

Чернігів – 2012

УДК 94(477.51-25)“1917.06.8/10”:061.3
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР-2)611-33
У 45

*Затверджено до друку навчально-методичною радою
Чернігівського центру перепідготовки та підвищення
кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого
самоврядування, державних підприємств, установ і організацій,
протокол № 5 від 12 листопада 2012 р.*

**У 45 Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.):
матеріали та коментарі / Упор.: В.М. Бойко,
Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. – Чернігів: Сіверський центр
післядипломної освіти, 2012. – 98 с.
ISBN 978-617-7062-01-0**

Дане видання – це збірник матеріалів першого й єдиного українського губернського з'їзду в Чернігові: виступи та доповіді учасників, дискусії, резолюції зібрання. Воно присвячене подіям Української революції 1917 – 1921 рр. на Чернігівщині. Текст відтворено за фотокопією брошури 1917 р., забезпечено відповідними коментарями й іменним покажчиком.

Призначається для службовців органів державного управління, викладачів вищих навчальних закладів, студентів, вчителів та інших категорій читачів.

УДК 94(477.51-25)“1917.06.8/10”:061.3
ББК 63.3(4УКР-4ЧЕР-2)611-33

ISBN 978-617-7062-01-0

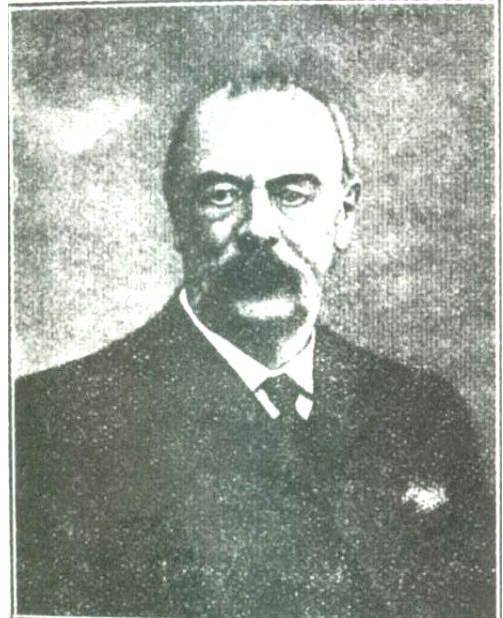
© Державний архів Чернігівської області
© Сіверський центр післядипломної освіти
© Демченко Т.П. – передмова

ЗМІСТ

Передмова	5
Український з'їзд у Чернігові: стенограма	20
Анотований іменний покажчик	66
Додаток	81

ПЕРЕДМОВА

Початок революції завжди сприймається і народними масами, і їхніми ватажками, як свято, сповнене передчуттями великих і радісних перемін, сподівань на оновлення громадського життя. Бурхливий початок масового повороту в свідомості українського населення вікопомного 1917 р. викликав життєстверджуючий пафос навіть у доволі стриманих діячів. М. Грушевський писав: «Велика хвиля настала! Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства [...] Ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними, і можемо знову рішати про себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі»¹. У Чернігові в чернетці одного з численних виступів І. Шраг захоплено виводив: «Настав час, коли народи Рос[ійської] держави сподівались сотні літ! Упав царський уряд і ми маємо політичну і громадську волю, маємо змогу розпочати вільну працю. [...] Тепер можна вірити, що «Забудеться срамотна / Давня година, / І оживе добра слава / Слава України»². Тут доречно підкреслити, що революційні мітинги, збори, з'їзди розпочиналися зазвичай співом «Заповіту» Т. Шевченка. Поезія Кобзаря ставала Біблією українця, який підводився з колін, відчував смак до громадської діяльності. З переконливою образністю про ці тижні весняного пробудження писав сучасний дослідник В. Верстюк: «Як великі і малі ріки України після сніжної зими 1917 р. зірвалися повинню, так і національна проблема, загнана старою владою під час Першої світової війни в глухий кут заборон і переслідувань, після падіння самодержавства перетворилась в могутній масовий національно-визвольний рух»³. Звичайно, революції мають і свій темний бік, оскільки в результаті жодної з них повністю не реалізуються сподівання й очікування людей, але на початку червня 1917 р. до розчарувань, нарікань і краху надій було ще далеко.

Ілля Шраг

Потужний вибух народної ініціативи знаходив свій вираз і в численних мітингах, і в селянських сходах, заснуванні нових і відродженні старих, як правило, заборонених, товариств, формуванні партій і громадських організацій, проведенні цілої низки з'їздів. Власне, останні, можна вважати чи не найприкметнішою ознакою доби. Вони дуже різнилися між собою – за складом учасників, політичною спрямованістю, територіальними масштабами, рівнем організованості тощо. Об'єднувала ж ці прояви громадського пробудження й волевиявлення та обставина, що всі вони були породженням революційного ентузіазму, який прямо-таки випромінювала Українська Центральна Рада, а ініціатива знизу радо підхоплювала її заклики до самоорганізації. У свідомості учасників тих подій найповніше закарбувалися згадки про з'їзди українського селянства. Так, П. Христюк відзначив, що про них багато писала і українська, і російська преса. «Гасло – земля трудовому селянству і домагання миру зробилися загальними і цілком безспорними», окрім того, делегати голосували за «заведення автономного устрою на Україні»⁴. Наші сучасники теж віддали данину зацікавленості цією проблемою. Історії губернських селянських з'їздів присвячена ґрунтовна розвідка В. Скальського⁵.

Так званім українським з'їздам в історіографії пощастило значно менше. Між тим, це теж яскрава сторінка Української революції. Якщо ж виходити з регіонального, чернігівського, виміру, то проведення подібного з'їзду – річ унікальна. За всю історію Чернігово-Сіверщини у центрі цього краю тільки раз зібралися представники місцевого люду, щоб обговорити свої національні проблеми.

Українські з'їзди ініціювала Українська Центральна Рада (далі – УЦР), прагнучи заручитися підтримкою на місцях. «Рішення Всеукраїнського національного конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку національного руху, а сам з'їзд – моделлю для проведення губернських українських з'їздів»⁶. Їхнє скликання стало важливим елементом процесу поширення владних повноважень і пожвавлення агітаційної роботи. Так, 13 квітня на засіданні Комітету УЦР «було вирішено послати листи у всі губернські міста з проханням скликати якомога швидше губернські українські з'їзди як для того, щоб зорганізувати українські губернські ради, так і для

того, щоб члени УЦР від губерній були остаточно або затверджені, або перевибрані»⁷.

Оскільки українське національне життя в Чернігові та губернії орієнтувалося на Київ, то скликання свого першого з'їзду, як і деякі інші заходи, чернігівці узгоджували з киянами. Листом від 14 квітня 1917 р. на офіційному бланку УЦР і за підписом її голови М. Грушевського одного із визнаних керівників українського руху у Чернігові І. Шрага сповістили про нагальну потребу здійснити подібну акцію. У документі слово в слово повторювалося вищеназвані завдання⁸.

Проте можна стверджувати, що існували й інші, не менш важливі цілі. Напередодні поїздки української делегації до Петрограду для доленосної зустрічі з представниками Тимчасового уряду і Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, лідери національно-визвольного руху прагнули у такий спосіб пришвидшити організацію українських сил; проголосити свої наміри; провести демонстрацію не сили, а наявності самих українців у різних регіонах України; з'ясувати й чітко окреслити коло представників тих соціальних груп, на які могла б орієнтуватися і при потребі спертися УЦР; здійснити пошуки вагомих аргументів на захист української справи; посприяти розвиткові форм співпраці з місцями, побудові нової вертикалі влади.

Упродовж 1917 р. під егідою УЦР в Україні пройшло дев'ять губернських з'їздів. Розпочався цей марафон Харківським з'їздом (квітень), у травні подібні огляди українських сил відбулися у Вінниці (Подільський), Полтаві та Катеринославі, у червні – у Чернігові, Києві, Херсоні. Другий і третій Київські з'їзди збиралися відповідно у серпні та жовтні⁹. Мабуть, оцінку Харківського з'їзду, дану в узагальнюючому дослідженні історії Української революції, можна поширити на всі наступні: він проходив «в атмосфері емоційного піднесення й продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримує рішення Всеукраїнського національного конгресу та діяльність Центральної Ради...»¹⁰.

Дотепер історія Чернігівського з'їзду розглядалася лише на краєзнавчому рівні¹¹. Схвальну оцінку отримав з'їзд у щойно виданій історії Чернігова С. Лепявка¹².

Ця аж ніяк не буденна подія приваблює ще й тому, що хід з'їзду знайшов майже повне відображення на сторінках «Черниговской земской газеты» (далі – «ЧЗГ»), яка у декількох номерах друкувала докладний звіт про його роботу¹³. На шпальтах цієї ж газети побачила світ і доповідь одного із керівників чернігівських українців, інспектора евакуйованої до Чернігова Ковельської гімназії Г. Стаднюка на тему: «Національно-територіальна автономія України і федеративно-демократична республіка в Росії»¹⁴. У вересні 1917 р.¹⁵ обидва матеріали вийшли однією брошурою, яка на сьогодні є найповнішим компактним джерелом інформації щодо роботи вищезазначеного з'їзду¹⁶. Зрештою, треба врахувати ще й такий аргумент: оскільки іншим з'їздам (а їх у 1917 р. було чимало – лише селянських губернських три), поталанило менше, бо про їх перебіг збереглися лише скупі повідомлення, то матеріали саме цього з'їзду дають уявлення про атмосферу в губернії, настрої, що панували у середовищі різних верств населення – переважно селянства й інтелігентської молоді, – доносять до нас дух епохи.

Отримавши згадану директиву від УЦР, у Чернігові приступили до організації з'їзду. Місцева газета під заголовком «УВАГА» помістила оголошення про підготовку, норми представництва, засади делегування та порядок денний запланованого з'їзду. У тексті доводилося «до відомости українців, що наша громада ухвалила скликати у Чернігові на 8–9 червня (іюня) з'їзд представників українських організацій, існуючих на Чернигівщині. На з'їзд мають право послати з українських повітів Чернигівщини своїх представників (одного або двох од кожної організації): волостні і повітові виконавчі комітети, селянські спілки (союзи), громади, гуртки, просвіти, кооперативи, союзи кооперативів, військові організації. На розгляд з'їзду будуть подані такі доклади.

1) повідомлення з місць; 2) про автономію України і федеративно-демократичну республіку в Росії; 3) сучасний громадянський рух на Україні; 4) земельна справа на Україні; 5) військова справа на Україні; 6) про вибори до мійських дум, земства і установчих зборів; 7) організація українців на Чернигівщині; вибори губернської ради.

Засідання з'їзду почнуться о 8-й годині вечора 8 червня у помешканні бувшого дворянського зібрання. Делегати на з'їзд обов'язково повинні мати від своїх організацій уповноваження, зазначені в письмі за відповідними підписами. По справах з'їзду прохаємо звертатись поки що на адресу: Чернігів, Мстиславська, 17.

Голова Чернігівської укр[аїнської] громади І. Шраг.

Секретар – Ів. Коновал»¹⁷.

І. Шраг звернувся листовно по допомогу до своїх київських однодумців. Він запрошував їх прибути на з'їзд. З відповіді Ф. Матушевського, датованої 22 травня 1917 р., видно, що бажаними гостями, крім автора листа, могли стати В. Прокопович і З. Моргуліс. Але «всі так позакручувалися» зі справами, що ніхто не зміг приїхати до Чернігова¹⁸.

На жаль, цим і вичерпуються інформативні матеріали про підготовку з'їзду.

Як і планувалося, він відкрився 8 червня. Робота з'їзду розпочалася вступним словом І. Шрага, котрий закликав усіх до «розумної, розважної, організованої праці для України», попередивши гарячі голови, що «в нашому русі немає місця анархії». Він же запропонував ушанувати пам'ять Т. Шевченка «як великого громадянина, великого апостола української ідеї». Присутні в залі встали, хор виконав «Заповіт» і «Ще не вмерла Україна». Головою з'їзду обрали І. Шрага, його товаришами (заступниками) Т. Осадчого, І. Коновала, Г. Одинця, а функції писарів (секретарів) виконували Устименко, Ведмідь і Маркович¹⁹.

Тихін Осадчий

Дані про кількісний та якісний склад учасників відсутні, деякі попередні висновки можна зробити на підставі результатів підсумкових голосувань. Як і планувалося, з'їзд мав обрати представників від губернії до Центральної Ради. І. Шраг отримав найбільше – 151 голос. Отже, можна припустити, що на з'їзді було до не менше півтори сотні делегатів. Оскільки в ті часи мало хто звертав увагу на регламент, то можна стверджувати, що насправді в

залі засідань було значно більше присутніх. Власне, пропонований нижче розгорнутий протокол/звіт з'їзду переконує в цьому. Обрані до Української губернської ради чотири представники Чернігова отримали від 63 до 91 голосів. Таким чином, переважну більшість делегатів склали чернігівці. Це відтворює об'єктивну ситуацію тієї доби: в деяких повітах українські «Просвіти», «гуртки», об'єднання щойно закладалися. До складу ради увійшли посланці від усіх повітів губернії, крім північних – Новгород-Сіверського, Мглинського, Суразького, Новозибківського, Стародубського (де, як виявилось, не було зареєстрованих українських організацій), тобто на з'їзді було дотримано і послідовно застосовано принцип територіального представництва²⁰.

Євген Онацький

Після урочистої частини розпочалася серія привітань. Її відкрив представник Центральної Ради Є. Онацький. Він же й задав тон у висвітленні найактуальнішого з точки зору київських державотворців питання – про автономію України та ставлення до неї Росії. Беззастережно стоячи на засадах автономії, доповідач у той же час відверто заявив, що «виразна антиукраїнська політика тутешніх представників Тимчасового уряду застала Центральну Раду послати до Тимчасового уряду делегатів з докладною запискою», у якій «докладно висловлено всі потреби українського народу», але петроградський уряд «не зрозумів або не захотів зрозуміти наших домагань. [...] Центральна Рада не вимагала, щоб Уряд зараз же об'явив автономію, вона тільки просила Уряд висловитися, як він відноситься до домагань українців, і взагалі — до українського руху. [...] Треба іти вперед, вперед до широкої національно-територіальної автономії»²¹.

Роман Бжеський

Природно, що довкола такої постановки найбільш злободенного тоді питання відразу розгорілася дискусія. Є. Онацькому заперечив один із представників нечисленної, але активної групи чернігівських самостійників Р. Бжеський (Бржеський): «Попередні промовці казали про автономію... Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержання української автономії?» – звернувся він до аудиторії, одночасно закликавши «не боятися

самостійності». «Така велика багата країна територією не менше Германії, може бути самостійною» – твердив делегат²². Цікаво, що у спогадах про цей період Р. Бжеський зовсім не згадує про з'їзд, історію якого ми викладаємо, зате чимало місця відводить подібній ситуації на селянському з'їзді²³, що дає змогу припустити, що й там спалахнула аналогічна дискусія.

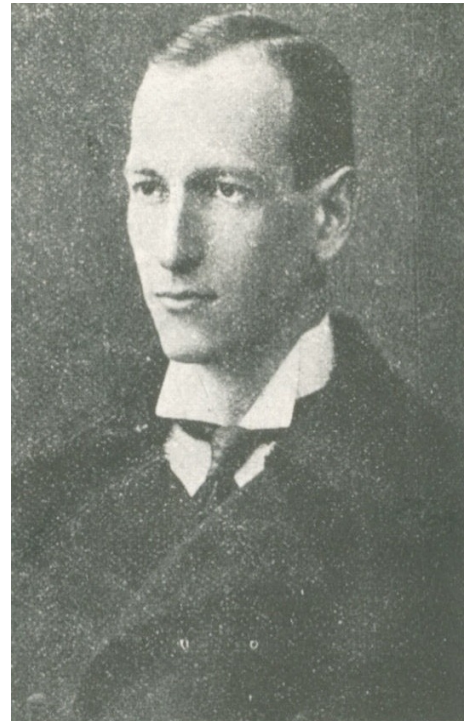
Проте на захист ідеї автономії виступили усі старші учасники з'їзду та прибулі з Києва представники Центральної Ради – М. Шраг та О. Шульгин. Є. Онацький, підносячи тодішній ідеал українських політиків, заявляв, що без Російської Федерації «нас можуть роздавити, знищити», як переконливий аргумент він наводив сумні долі у Першій світовій війні Румунії, Сербії та Чорногорії²⁴.

Впливовий діяч Української Селянської Спілки селянин Г. Одинець мав свої підстави виступити проти незалежності: «Самостійности нам не треба, – у безапеляційній манері твердив він, – бо будуть знов гетьмани та королі,

Олександр Шульгин

а сього нам не треба»²⁵. Варто відзначити, що у його виступах на з'їзді не можна помітити жодного сумніву чи розбіжності з лінією УЦР. Згодом у брошурі під претензійною назвою «Боротьба незаможного селянства на Україні і Селянський Інтернаціонал» він писав, маючи на увазі, ймовірно й себе: «І трудно було селянинові потрапити, де саме його приятель, а де ворог, бо ще з'явилися чисто селянські організації, село-спілка, в яку йшли без розбору всі селяни і бідняки, і куркулі»²⁶. Молодий український діяч Ф. Коломийченко, який навчався у Москві і брав активну участь у роботі тамтешньої української громади, а на з'їзді представляв свою рідну Борзнянщину, теж виклав свою, щоправда, досить плутану точку зору на проблему: «Говорилося, що після автономії мусить бути самостійність, що Україна має право на це. Але ми не знаємо, що буде далі. Може через рік вся Європа стане федерацією народів. Самостійники хочуть, щоб люди України були рівні з другими народами. На українському конгресі говорилося про широку автономію на федеративних началах. [...] ми хочемо якнайширшої автономії, яка б забезпечила волю народню»²⁷. Такі ж погляди виступаючий пропагував і в редагованому ним часописі «Шлях»: «Само бо поняття – «широка автономія» не є щось закінчене, сформоване. Поняття се лише каже про вихід народу на шлях вільного життєбудівництва, про змогу утворити життя якраз згідно бажанню всього народу»²⁸. Останнє твердження, на нашу думку – ключове для розуміння позиції лідерів Української революції у 1917 р. стосовно статусу майбутньої України.

Микола Шраг

У вже згадуваній, добре підготовленій доповіді Г. Стаднюка всі аргументи «за» і «проти» автономії знаходять своє ретельний аналіз і завершуються висновком, який не зовсім узгоджується зі змістом. Так, доповідач слушно визначив негативну роль національного гноблення: «А тим часом ця національна неволя важким тягарем лягає на всі сторони життя поневолених народів,

загорує їм дорогу до справжньої волі і кращої долі, гальмує культурний і економічний їх розвиток і взагалі робить мертвим все, що хоче жити й розвиватись. Велика і тяжка класова неволя – але вона стає ще тяжчою, ще більш нестерпною, коли до неї додається неволя національна»²⁹. На підтвердження даної тези автор широко використовував сумлінно опрацьований статистичний матеріал. Викриваючи вороже ставлення до України з боку Росії як централізованої держави, він показав, що «хозяйственна політика російського правительства не тільки не допомагала як слід розвитку нашого хозяйства, а ще й часом дуже шкодила нашим інтересам»³⁰. Але свою доповідь Г. Стаднюк традиційно закінчив заклик: «Слава російській Федеративній демократичній республіці! Слава національно-територіальній автономії України!»³¹.

Таким чином, учасники Українського з'їзду продемонстрували значну внутрішню суперечливість у ставленні до Росії та обґрунтуванні потреби автономії для України. З іншого боку, докладний аналіз цього питання на з'їзді повністю підтвердив висновок, зроблений В. Верстюком, що «автономізм і самостійництво» не є «принципово різні підходи до державницької ідеї», а виступають різними тактичними кроками у «досягненні одного й того ж результату» – побудови Української держави. «Автономізм – це поміркованіша, обережніша тактика», – наголосив вчений³².

Представники проросійськи настроєних сил стримано поставилися до ідеї автономії. П. Бакулін, вітаючи учасників з'їзду від Чернігівського виконавчого комітету Тимчасового уряду, застеріг від поспішних рішень: «нам треба міркувати, але холодним розумом»³³. Ці слова дослівно повторив один з керівників Чернігівського губернського орієнтованого на Петроград «Крестьянського союзу» М. Кулябко-Корецький. Він висловив надію, що рішення з'їзду «будуть обмірковані холодним розумом»³⁴. Проте інші делегати і гості, що вітали з'їзд (понад 20 осіб) були сповнені віри в автономію і федерацію як панацею від усіх лих.

Учасники з'їзду заслухали низку доповідей. До речі, унікальний інтерес склав би зміст промови І. Коновала про організацію українських сил на Чернігівщині. Але, на жаль, ні у

газеті, ні в брошурі його не відтворено. Досить скупо сказано, що після довгих обговорень (про учасників дебатів теж не йдеться) з'їзд ухвалив резолюції. Можливо, упорядники брошури та й газетного тексту побоювались ймовірних репресій або утисків і розкривати всю «кухню» руху вважали передчасним. Не переказуючи зміст дев'яти резолюцій, зазначимо, що вони передбачали реальні практичні кроки для об'єднання на національних засадах і зміцнення українських інституцій на місцях.

На відміну від доповіді І. Коновала доповідь О. Карпинського із земельного питання викладена досить детально. Промовець підкреслив, що «земля України» – «багата, родюча, переважно чорна», «а селянам живеться неможливо, бо в ході скасування кріпацтва їм землю дали гіршу і мало». Він назвав ще й такі фактори зубожіння села, як брак «доброї освіти на рідній мові», брак «кооперації й кредиту, погані шляхи сполучення, слабо розвинуті промисли й фабрики». Виклад О. Карпинським позиції української демократії в аграрному питанні чіткий і недвозначний: передача всієї землі до Національного фонду, «яким би порядкував сам народ через Сойм»³⁵. Природно, що аграрна

Олександр Карпинський

тема викликала значний інтерес, а її обговорення проходило бурхливо: у палких дебатах взяло участь п'ятнадцять делегатів. Хоча, крім прізвищ виступаючих, писарі нічого не фіксували, з самого змісту стисло записаних реплік чи виступів можна зробити висновок, що це думка селянства, представники якого виявили щире зацікавлення, коли мова зайшла про землю. Попри пошвавлення і навіть пристрасті, що вирували на з'їзді, можна твердити, що загалом представники селянства були налаштовані доброзичливо, спокійно, охоче й позитивно реагували на заклики своїх лідерів, таких як Т. Осадчий, – зробити так, щоб «все обійшлося без сокири і бешкету»³⁶, а це доказує, що програма аграрної реформи, запропонована українськими діячами, їх, принаймні, на даний момент, задовольняла.

У результаті збори виробили й ухвалили два види резолюцій – одні з них перспективного характеру (12 пунктів), а інші (14 пунктів) передбачали негайне впровадження. Детальна розробка резолюційної частини якнайкраще демонструє справжні цілі селянства: навіть найбільш свідомі його представники мали на меті насамперед отримати землю. Проте варто відзначити довіру хліборобів до земельних комітетів, котрі вони трактували як засіб цивілізованого переділу землі в інтересах трудового селянства³⁷.

Довгий перелік вимог переконливо ілюструє бачення селянами ситуації в країні в цілому, засвідчує їхній інтерес до всього, що пов'язано з аграрним питанням, зрештою, демонструє їхню тодішню віру в те, що українська автономія та її органи більш певно забезпечать їм землю та найвигідніші умови користування нею. Принагідно зауважимо, що лише після обговорення цієї проблеми і ухвали вищенаведених резолюцій, представники північних повітів заявили, що й вони хочуть приєднатися до автономії України й навіть образилися, чому їм не надіслали запрошення на з'їзд. Отже, попри всі відмінності, які існували в землекористуванні між північними та південними повітами, чернігівські селяни виявилися єдиними у своїх вимогах щодо земельного питання. Тому аграрна реформа, окрім усього іншого, могла б стати потужним консолідуючим стимулом. Але не стала, бо

Василь Елланський

її вчасно не реалізували... Губернські земельні комітети, не кажучи вже про сільські, волосні та повітові, навіть спираючись на переконливо виражену волю мас, виявилися не спроможними провести її. Це – справа держави, а якраз бідною Тимчасового уряду, та й Центральної Ради, став брак чіткої лінії в аграрній політиці, послідовності й настирливості в її реалізації.

Потім на з'їзді пролунала ще одна «засекречена» доповідь, яку зробив В. Базилевич. Її зміст не потрапив на шпальти газет чи сторінки брошури, бо стосувалась вона військового питання. Учасники з'їзду зустріли доповідь з

великим інтересом. У дебатах знову ж таки зіткнулися дві далеко не тотожні точки зору. В. Елланський твердив: «Нам теж треба мати військо», а Є. Онацький уточнював: «Військо потрібне, але не для того, щоб воювати з російською демократією»³⁸.

На з'їзді особливу атмосферу довкола цього дражливого питання створили козаки Чернігівського полку імені гетьмана Петра Дорошенка та їхній отаман В. Павленко – найкolorитніша постать, витворена революційною добою. У ній поєдналися фанатична віра у близьке відродження України з нестримним фанфаронством містечкового Наполеона, прагнення негайно приступити до формування війська з відсутністю елементарних знань та практичних навиків. Не дивно, що багато хто у місті сприймав В. Павленка як авантюриста. Не на користь його бурхливій енергії був і добре відомий у місті спричинений численними ранами і контузіями на фронтах Першої світової війни його статус – інваліда першої групи. Український Генеральний Військовий комітет покладався у своєму ставленні до В. Павленка та його козаків на опінію чернігівців, а вона була радше негативною.

Наприкінці з'їзду відбулися вибори. До Центральної Ради дообрали Є. Онацького. Він пройшов замість вибулого М. Рубісова, підтвердили голосуванням статус обраних на Першому національному конгресі І. Шрага та Г. Одинця. До губернської ради від Чернігова обрали п'ять осіб і двадцять представників від десяти повітів. П'ять північних повітів, як уже повідомлялося, були представлені на з'їзді, хоча й не мали мандатів. Виходячи із збігу у часі національного та селянського з'їздів, можна припустити, що це були делегати селянського з'їзду, які завітали на український³⁹, не маючи повноважень. Проте їх радо вітали. Згодом, уже в липні, у Новозибкові відбулася нарада представників громадських організацій північних повітів з головним порядком денним: чи залишатися в складі України. Як свідчить резолюція – питання роз'язувалося позитивно: силами спеціально створеної комісії планували розпочати консультації з Українською Центральною Радою⁴⁰.

Найбільший капітал будь-якої революції і запорука успіху – це люди, наснажені ідеями революційної боротьби і водночас здатні на активну практичну діяльність. Очевидно, 25 осіб, обраних до

губернської ради, хоча б певною мірою відповідали високим вимогам: володіли організаційними здібностями, користувалися авторитетом у масах, чітко розуміли перспективи своєї роботи. На жаль, про переважну більшість з них нічого невідомо, крім скупих рядків матеріалів з'їзду. Брак джерел не дозволяє відтворити їхній життєвий шлях, хоча б у загальних рисах. Можна тільки припустити, що більшість із них були молодими людьми, представниками нового покоління. М. Грушевський відзначив цю особливість ще на самому початку революції. Аналізуючи склад делегатів Українського національного з'їзду, він писав, що його двері «були відкриті широко, і до них потекла справді густа лава нового елемента, серед котрого згубилася стара гвардія давніших українських організацій. Переважну більшість з'їзду становив «новий чоловік», який організувався в останніх роках, і ще більше – в останніх тижнях...». Голова УЦР високо оцінив політичні якості цих неофітів національно-визвольного руху: «вся маса нового елемента пішла так однодушно й одностайно, свідомо й діловито»⁴¹. Якщо це було певною мірою перебільшенням, то все ж переконливо змальовує очікування «старшого» покоління, показує, якими воно б хотіло бачити своїх молодших соратників і наступників, вказує на потужний потенціал пробуджених революцією мас. Прикро, що наступна кривава війна з більшовиками, репресії радянської влади майже повністю знищили це покоління в його найдобірнішій частині. Документи з'їзду за всієї їхньої неповноти й приховування деякої важливої інформації дають певний і надійний ключ до пошуку матеріалів для розробки біографій учасників революційного руху на Чернігівщині.

Підсумовуючи аналіз історичних даних про Перший національний з'їзд у Чернігові, проведений майже одночасно з Другим військовим з'їздом у Києві, слід зазначити, що він продемонстрував значний потенціал українства в губернії, по-новому висвітлив роль селянства в Українській революції, показавши, що воно здатне на конструктивні дії. За наявності авторитетного й організаційно спроможного керівництва його можна було підпорядкувати і повести за собою шляхом революційних перетворень, але без розрухи та кривавих усобиць. Знову ж таки не можна не згадати про символічний збіг – з'їзд

завершив свою роботу того дня, коли у Києві проголосили І Універсал Центральної Ради.

Матеріали з'їзду друкуються за оригіналом брошури 1917 р., яка зберігається в особовому фонді І. Шрага у Чернігівському державному архіві (ф. 1081, оп. 1, спр. 16, 33 арк.). Протоколи з'їзду опрацьовували три писарі, що призвело до різних написань та застосувань термінів і назв. Жодних лексичних правок, змін до тексту не вносилося. Упорядники, виходячи того, що в друкарні Чернігівського земства були відсутні літера «ї» і знак апострофа, позначили їх у тексті. Деякі дивні для сучасного читача написання слів, на кшталт «територія», «инший», топонім «Чернигів» і всі похідні від нього назви збережені для відтворення атмосфери доби. Очевидні помилки виправлені без застереження. Крім того, подекуди, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки. Усі скорочення доповнені у квадратних дужках. Вміщена у брошурі доповідь Г. Стаднюка «Про автономію і федерацію» подана як додаток.

Як ілюстративний матеріал використані фотографії учасників з'їзду з книг: Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Нью-Йорк: Булава, 1954; Енциклопедія Українознавства. – Львів: НТШ, 1994, 1996. – Тт. 3, 5, а також статті «Еллан-Блакитний Василь» з «Вікіпедії» /http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Vasyl_Ellan-Blakytnyi.jpg. За фотографію молодого Романа Бжеського, яка друкується вперше, висловлюємо щире подяку його доньці Маргариті Бжеській-Андраде, котра мешкає в Бразилії.

---

¹ Грушевський М. С. Велика хвиля // Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 6.

² Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 35, арк. 47 зв.

³ Верстюк В. Ф. Склад і структура Української Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 6.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917 – 1921 рр. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 1. – С. 47.

⁵ Скальський В. В. Губернські селянські з'їзди як складові Української революції 1917 – 1921 рр. Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 89–146.

---

⁶ Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років: У двох кн. – К., 2011. – Кн. 1. – С. 133–134.

⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У двох т. / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівн.) та ін. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 67.

⁸ Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

⁹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 206–214; 284–286; 323–325; 328–331; 426–429; 452–461; 512–516; 664–666; 886–895.

¹⁰ Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років... – С. 134.

¹¹ Бойко В. Приєднання північних повітів Чернігівщини до УНР // Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С. 3–11; Демченко Т. Перший український з'їзд у Чернігові (червень 1917 року) // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2010. – Вип. 12. – С. 132–139; Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.

¹² Лепявко С. Чернігів: Історія міста. – К., 2012. – С. 316.

¹³ Черниговская земская газета (далее – ЧЗГ). – 1917. – 20 июня. – С. 10; 23 июня. – С. 6–8; 18 июля. – С. 6–9.

¹⁴ Там же. – 21 июля. – С. 12–14; 25 июля. – С. 11–13; 28 июля. – С. 10–13.

¹⁵ Там же. – 19 сентября. – С. 15.

¹⁶ Див.: Перший Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). – Чернігів: Друкарня Черн[ігівського] губ[ернського] земства, 1917. – 64 с.

¹⁷ ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – С. 8–9.

¹⁸ Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, інв. № Ал 59–603, од. зб. 140, арк. 1.

¹⁹ Перший Український з'їзд... – С. 4.

²⁰ Там само. – С. 41.

²¹ ЧЗГ. – 1917. – 20 июня – С. 8.

²² Перший Український з'їзд... – С. 16–17.

²³ Характерник (Бжеський Р.) Згадки з минулого (1916 – 1921 р.) // Літературно-науковий вістник. – 1924. – Т. 84. – С. 296–298.

²⁴ Перший Український з'їзд... – С. 17.

²⁵ Там само. – С. 20.

²⁶ Одинець Г. Боротьба незаможного селянства на Україні і Селянський Інтернаціонал. – Харків, 1925. – С. 14.

²⁷ Перший Український з'їзд... – С. 19–20.

²⁸ Коломийченко Хв. На сучасні теми // Шлях. – 1917. – № 2. – С. 52.

²⁹ Перший Український з'їзд... – С. 43.

³⁰ Там само. – С. 59.

³¹ Там само. – С. 64.

---

³² Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. (У 2-х част.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 14.

³³ Перший Український з'їзд. – С. 4.

³⁴ Перший Український з'їзд. – С. 6.

³⁵ Перший Український з'їзд. – С. 27–28.

³⁶ Там само. – С. 31.

³⁷ Там само. – С. 31, 36.

³⁸ Там само – С. 39.

³⁹ Бойко В. Назв. праця. – С. 4.

⁴⁰ Український національно-визвольний рух... – С. 554–555.

⁴¹ Грушевський М. С. На Українському національному з'їзді 6–8 квітня // Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 20.

УКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД У ЧЕРНІГОВІ: СТЕНОГРАМА

Засідання 8 червня. Одкрив збори І. Шраг вітанням, в якому зазначає, що тільки завдяки російській революції наші мрії про вільне життя здійснюються. Тепер ми можемо, не ховаючись, зійтися обговорити свої справи. Я певен, що ці справи дорогі нам всім, і ми прикладемо всі сили, щоб закласти міцні підвалини нового життя. Життя це мусить мати такі форми, щоб задовольнити всіх людей на Україні. Наш рух демократичний, – має на меті задовольнити нарід працюючий – селян і робітників. Українська справа звернула увагу всіх. Проти неї повстає багацько ворогів. Щоб утворити своє життя, треба закликати всіх до розумної, розважної, організованої праці для України. В нашому русі не має місця анархії. Закликаючи до спокою і розважності, я зазначаю, що ми мусимо ставити свої домагання спокійно, але твердо. Нам потрібні єднання і організація. Тоді, коли ми були у кайданах, ми примушені були працювати кождий окремо. Тепер нам треба познайомитися, взнати, як стоїть справа по всіх кутках Чернигівщини. Тільки зорганізувавшись, ми можемо прикласти свої сили до праці. Але повторюю, коли б не було російської революції, ми б не придбали зараз того, що маємо.

Тому пошануємо тих, хто присвятив свої сили і головами поляг за здобуття волі. Ми мусимо до них поставитись з побожною пошаною. Я не можу не поставити у нас у першу чергу Тараса Шевченка, не тільки, як сприявшого відродженню України, не тільки як поета, але як великого громадянина, великого апостола української ідеї. Завдяки йому, ми знаємо, хто ми і до чого нам треба йти. Тому вшануємо пам'ять всіх борців за волю і пам'ять незабутнього, великого Тараса Шевченка вставанням.

Всі встали, і хор проспівав «Заповіт»¹, а потім – «Ще не вмерла Україна»².

Після цього перейшли до виборів президії з'їзду. За голову обрано І. Шрага. За товаришів: Осадчого, Коновала, Одинця. За писарів: Устименка, Ведмідя, Марковича.

Далі йдуть привітання.

Од Центральної Української Ради вітає *Є. Онацький*. На мою долю, каже він, випало велике щастя вітати найкращих людей Чернігівської землі од Центральн[ої] Ради, нашого першого українського парламенту³. Центр[альна] Рада заклалася після першого все-укр[аїнського] нац[іонального] конгресу⁴, який одбувся на Великодні⁵. З різних сторін України, од різних українських організацій на Україні і поза її межами надходять до неї привітання, в яких висловлюється довір'я, яко єдиній представниці всього українського народу. Нац[іональний] Конгрес доручив їй закласти підвалини нового ладу, вести український народ до автономії і федерації. Виразна антиукраїнська політика тутешніх представників Тимчасового уряду⁶ заставила Центральну Раду послати до Тимчасового уряду делегатів з докладною запискою⁷. В цій докладній записці було докладно висловлено всі потреби українського народу. Центральна Рада не вимагала, щоб Уряд зараз же об'явив автономію, вона тільки просила Уряд висловитися, як він відноситься до домагань українців, і взагалі – до українського руху. Але він одповів, що не може задовольнити побажання Ради. Він не зрозумів, або не хотів зрозуміти наших домагань. Чи будемо ждати поки він зрозуміє? Ні, ми ждати не можемо. Історія твориться не роками, а хвилинами. Треба іти вперед, вперед до широкої національно-територіяльної автономії⁸.

Од губерніяльного виконавчого комітету⁹ Тимчасового уряду вітає *Бакулин*. Він нагадує, що боротьба ще вся спереду. Щоб бути міцними, нам треба єднатися, нам треба міркувати, але холодним розумом. Там, де палений розум – нема діла. Як будем обмірковувати справи холодним розумом, тоді ми переможемо в боротьбі.

Од Центральної Ради Всеукраїнської Селянської Спілки¹⁰ вітає з'їзд *Осадчий*. Я, каже він, цілком живу ще життям селянського Всеукраїнського з'їзду¹¹. Се був з'їзд найкращих сил нашої землі. Ми витворили на йому таку інституцію – Всеукраїнську Селянську Спілку. Земля і селянство – основа життя. Ми поклали добру підвалину організації селянства і поклали міцний ґрунт автономного ладу на Україні. На з'їзді у нас ні одного слова не було не обміркованого. Ми перш за все з'ясували собі, який автономний лад мусить бути. Тепер централістичний лад назавше зник. Тепер настало

народовластя, – коли сам народ порядкує своїм життям. З народовластя ми і мусимо почати. І тому ми маємо право, якого ніхто одібрати у нас не сміє, се право – утворити такий лад, який для нас буде найкращий. Що пошкодить иншим націям, коли український народ творитиме своє життя? Наша автономія нікому не пошкодить; а ми розвинемо свої сили, повернемо свої права. З якого боку не подивися, то ми маємо на се право, і випрошувати нам його не треба. Але провадити автономію у життя нам треба обережно, щоб не пошкодить другим народам. Ми ніколи нікому не шкодили, ми бажаємо рівності і братства, ми будем добувати для всіх прав, волі – для всіх народів.

Головне питання на з'їзді було – земельне. Земля се – багатство; але до сього часу найкращою і багатішою землею користувалися поміщики; тільки вони жирують, беруть з землі міліони, одвозять у Париж, чи що, і там програвають. А селянин несе хрест тяжкий цілий вік, невтомно працюючи, – працюючи він і гине. І тепер нам не можна складати організаційної зброї, доки вся земля наша не перейде у руки робочого українського народу. Вона мусить цілком перейти до народу без викупів. Сам народ мусить видавати собі закони; на таких з'їздах, як от наш з'їзд, народ буде будувати великий будинок будуччини, і кожний працюючий громадянин має право приймати участь в цьому будуванні. Після війни нам треба буде допомогти відбудувати господарства Галичини і Волині¹². Ми мусимо потурбуватися про те, щоб та понищена людність була забезпечена на державні кошти.

А тепер головне – покладені підвалини організації селянства. При міцній організації нам нічого боятися, ніяких контрреволюцій і анархій.

Вітає з'їзд представник Черн[ігівського] «совета крестьянского союза»¹³ *Кулябко-Корецький* (по російському). Він висловлює надію, що рішення сього зібрання покладуть основи нового життя і що ті рішення будуть обмірковані холодним розумом.

Представник губ[ернської] земської управи¹⁴ *Адаменко*, привітаючи перший укр[аїнський] з'їзд на Чернігівщині, каже, що губ[ернське] земство в своєму новому складі звертає увагу

на господарські справи губернії і дбатиме про освіту на українській мові. Але для того потрібні кошти. Селянство, як давало, так і повинно давати податки. (Чути запитання селян: «чи всі школи будуть українські»).

Тепер земство дбає про те, щоб не тільки початкові школи були українізовані, але щоб були і укр[аїнські] гімназії, університети, навіть научна академія, – всі вони будуть криницями, з котрих укр[аїнський] народ буде черпати освіту і знання. Земство має улаштувати курси лекторів, які мають роз'їжджати по губернії і навчати всіх дорослих; буде звернена увага на те, щоб скрізь odkривалися просвітні гуртки. Такими засобами український народ може одержати освіту, догнати вищих народів і стати поруч з ними.

Дорошенко вітає з'їзд од губерніяльного союзу учителів ¹⁵. Він зазначає, що учительство має тверду надію на те, що всі українські організації з'єднаються для того, щоб вкупі здобувати автономію України.

Учительство протягує руку вільному українському народові, бо бачить, що український народ може збудувати життя не тільки своє власне, а й інших націй; нехай Україна буде родиною і для людности інших націй, що живуть на її землі.

Городський голова ¹⁶ Чернигіва вітає з'їзд од стародавнього міста Чернигіва.

Далі йде привітання представника укр[аїнської] партії соц[іалістів]-рев[олюціонерів] ¹⁷ *Миколи Шрага*. Від партії, котра боронить народні інтереси, на прапорі якої написані гасла: «Земля і воля» і «Борітеся – поборете» – низько вклоняюся вам, найкращі люде Чернигівщини. Ми боремось і будем боротись. Нам кажуть, що ми йдемо не до будування, а до руйнування. Але се не так. Ми боремось, і поборемо. Ми хочемо збудувати щось нове, те нове буде засноване на волі всіх народів. Ми ідем до будівництва, і шлях наш є боротьба. Вона вся ще попереду. З'єднайтеся і зрозумійте наше гасло «борітеся – поборете». Тоді ми здобудемо волю, збудуємо міцний будинок автономії і федерації, в якому всім народам всього світу буде вільно, і всі будуть браття. Але спочатку здобудемо своє право, свою волю.

Вітає з'їзд представник Чернігівської козацької сотні¹⁸ *атаман Павленко*. Настав час, каже він, народної волі, коли сам народ повинен собою правити. В сей мент всі народи рівні, але тільки не ми, українці. Не забороняється збиратись з'їздам литовським, польським, а нам міністр Керенській каже: «несвоевременно»¹⁹.

Ми повинні боронити права, які зазначені договором Б. Хмельницького з домом Романових 250 років тому і які були порушені тими царями. Тепер тих царів нема, і наші права належать нам. Нам кажуть: ми вам автономію дамо. А ми скажем теж: ми вам дамо, бо ми маєм право сами взяти свою автономію. Хто зараз господар в нашій хаті, на нашій землі? У нас тут порядкують вороги українства, вони лізуть з своїми уставами в чужий монастир. Не будемо чекати, поки нам хтось дасть наше право.

Нам кажуть, що не час формувати своє військо. Але ж тоді не буде вільної України. Чи потрібно нам наше військо? (Бучні оплески). Про українське військо кажуть, що то є дезертири. Ні, брати мої, се борці за волю укр[аїнського] народу. Хиба можна назвати тих дезертирами, хто хоче йти під українським прапором на боротьбу, на смерть.

Промовець хоче розповісти про те, як zorganizувался укр[аїнський] полк у Чернігові²⁰ і про озброєний виступ «Ворон[ежской] дружини»²¹ проти козаків 28 травня.

Голова *Шраг* зазначає, що зараз ідуть тільки привітання, а оповідання про Чернігівський полк і про події 28 травня будуть мати своє місце при докладі про військову справу на Україні. (Селяне просять, щоб се було докладено тепер.) Тоді в коротких рисах атаман оповідає про організацію полку і про напад озброєних салдат «дружини» на неозброєних козаків. (Вигуки обурення).

Скажіть на селах, закінчує *Павленко*, що козаки Чернігівського полку не дезертири, а борці за волю, які життя покладуть за вас.

Представник Чернігівської «Просвіти»²² *Стаднюк* привітає з'їзд і бажає найбільшого успіху і активності в праці. Т[оварист]во «Просвіта» звертається до вас, каже він, з проханням боронити культуру і інтереси всіх пригнічених

народів, особливо народів, які живуть на Україні. Боронити інтереси свої й інших народів проти одного ворога – великоросійського централізму, який всіх призвів до рабського поневолення. Тепер, хай розцвіте пишними квітами життя всіх тих народів Росії і з ними наш великий народ. Він не втертяв своєї гідности до будовання свого власного життя, тепер він воскрес і, оновлений, почне своє вільне життя, в союзі з іншими вільними народами Росії.

Зебницький, губерніяльний інструктор на Чернигівщині від Центр[альної] Ради, вітає з'їзд і каже: Центральна Рада посилає нас допомогти організації, яка є тепер у нас єдиною зброєю; я звертаюся до селян допомогти нам в праці і приложити і свої сили.

Маркович од укр[аїнського] гуртка гор[ода] Коропа привітає з'їзд і каже, що Кролевецький повіт належить до північної частини губернії, на яку вороги наши вказують, як на цілком змосковщени. «Це вам не Полтавщина», кажуть. Але Коропський укр[аїнський] гурток²³ через свого представника заявляє, що Кролевецький повіт є цілком український і коропці ділом докажуть, що вони українці і що ті, хто називав їх москалями, дуже помиляються. Мені дуже приємно бачить на цьому з'їзді так багато делегатів. Се єсть доказом того, що Чернигівщина є українська країна.

Голова Конотопської земської управи²⁴ *Ганжа* [треба – *Ганжара*]. Вітаю вільний український народ. Один хитроумний міністр старого уряду сказав: України не було, нема – і не буде²⁵. За ним повторювали це й другі люде – або несвідомі, або вороги українців. Але се – брехня. Ми бачимо, що українці були, і будуть і нехай живуть довічно.

Коломійченко вітає з'їзд від с. Прохорів. Вів зазначив, що село Прохори цілими десятиліттями боролось за укр[аїнську] ідею.

Ведмідь, кадров[ий] інструк[тор] Ц[ентральної] Р[ади]. Низько кланяюсь вам. Я хочу сказати вам, що Укр[аїнська] Ц[ентральна] Р[ада], бачучи, що ще не всі розуміють національне питання, послала нас допомогти вам. Брати селяне! перед вами страшенно багацько праці, не лякайтесь її, беріться щиро до праці, до організації, бо нам ніхто не збудує

нашого життя – ні поляки, ні литвини, ні росіяне, а самі повинні творити свою долю; нехай кожний зрозуміє, що воскресла Україна, і хай кожний несе свої сили на її відновлення. Всю силу свого тіла, розуму ми не будемо жаліти, щоб допомогти вам. Для організації нам тільки потрібна праця, праця і праця!

Представник однієї з селянських «Просвіт», закликає селян організувати скрізь по селах «Просвіти», які будуть корисні і старому, і малому, допоможуть розвинутися, зробитися більш освіченими.

Кириєвський од Оглавського виконавчого комітету²⁶ розповідає про заснування української «Просвіти» і про успіх її серед людної, тоді як російський просвітний гурток, що теж там заклався, з перших же кроків загинув.

Потім ішли привітання від укр[аїнської] організації в Кронштадті, од Остерського волостного комітету і від інших організацій.

Одинець розповідає про свої враження від подорожі, якою делегата від Центральної Ради, в Петроград до Тимчасового правительства²⁷. Промовець каже, що він був проти поїздки на поклін до Тимчас[ового]. уряду, але мусив виконати волю свого народу, бо Центр[альна] Рада єсть, дійсно, виразниця волі укр[аїнського] народу через те, що була обрана на Всеукраїнським конгресі, на яким було більш восьми тисяч українських делегатів.

Він розповідає, як ходила делегація до міністрів, до ради солдатських депутатів, але певної відповіді не добила. Їм пообіцяли подумати, випитали все, що і як робиться на Україні. Львов дуже добре привітався, але до укр[аїнської] ідеї поставився нещиро. Мануйлов, міністр освіти, – теж. Керенський рішуче стояв проти того, щоб український окремий представник був на мирній конференції, як будуть заключати мир. Найкраще поведився Чернов, він навіть пообіцяв всіма силами підтримувати в міністерстві українські домагання. На Всеросійському селянському з'їзді²⁸, який під той час відбувався в Петрограді, теж великоросійські селяне дуже вороже поставилися до вимагань українців, але після промов делегатів відношення змінилося і діло скінчилося тим, що визнали права українців.

Промовець завважує, що після тої подорожі він впевнився, що про наші інтереси в Петрограді дбати нікому, що нам, українцям, треба самим собі допомогти, самим взятися до будування свого життя. Єдиний засіб – це організація. Організуйтеся, і ми здобудемо вільне життя без погроз, без штиків – організованою культурною силою.

Петач розповідає про українське життя у м. Шостці, Глух[івського] п[овіту]. Коли заклався гурток, каже він, то думали буде чоловік 20, а потім записалося 700. 29 квітня утворився український клуб і «Просвіта». Отсвяткували маніфестацію, після якої записалося ще 350 членів до гуртка. Закладені у них і ясла-приюти для дітей селян під час польових робіт, і учителька безплатно вчить їх. При клубі єсть читальня, читаються лекції на політичні теми. Пан-отець у них ворог українства, а як побачив той великий рух, то під час маніфестації вітав всіх. Начальник порохового заводу²⁹ висловив побажання, щоб завод був прилучений до Київа, а не до Петрограду через те, що до Петрограду далеко звертатись за всякими потребами і багато йде на се часу. Зібрано було на нац[іональний] фонд³⁰ 350–200 карбов[анців].

Представник од українських повітів Курщини³¹ повідомляє, що обмосковлення мало великий вплив на народні маси, і поки що там організується інтелігенція українська для національної самоосвіти. Взагалі, щодо національного питання, то становище українських повітів Курщини гірше, ніж стан Чернігівщини.

Голова *Шраг* пропонує з'їзду запросити Курські українські повіти приєднатися до Чернігівщини і висловлює надію, що вони в своїй політичній праці підуть поруч з Чернігівщиною. Тоді зникнуть наслідки обмосковлення. (Пропозиція приймається гучними оплесками.)

9 червня. Засідання почалося о 9 годині ранку. Осадчий заявляє, що на з'їзді є дорогий гость товариш Шульгин, член Центральної Ради, і пропонує запросити його до президіуму. З'їзд підтримує пропозицію.

Стаднюк читає доклад – «про нац[онально]-територ[іальну] автономію України і федеративно-демократичну республіку у Росії». Читання докладу

переривається співами козаків Чернигівської сотні, які з прапором і співом, укр[аїнського] гімна увійшли в залю засідання. З'їзд вітає козаків, довго лунає: «слава війську українському». Прапор ставлять на чільнім місці і коло нього 2 козаків вартових.

Доклад продовжується, після якого ідуть промови.

Шульгин. Справа з автономією се найголовніша наша справа. З автономією зв'язана справа земельна і просвітня; про автономію народня маса нічого не чула перше, бо навіть не знала, хто ми, що таке український народ, чого йому треба; тільки тепер ми знаєм, що мова наша не «мужичья», а українська, яка має таке саме культурне для нас значіння, як для інших народів їх мова.

Ми прокинулись для нового життя. Але се декому не сподобалося. Перше – не сподобалось панам, що звикли панувати, що сами по походженню українці, але зрадили своєму народові; друге – не сподобалося неукраїнцям, росіянам, які дорікають, що ми хочемо руйнувати Російську державу, що ми хочемо відділитися. Правда, єсть у нас гарячі голови самостійники³². Але їх мало. На всеукр[аїнському] Селянському з'їзді³³ із 2 з половиною тисяч підтримали їх тільки 19. Ми хочемо такого ладу, щоб не тільки нам, українцям, краще жилося, а і всім народам Росії. Перш за все, ми хочемо, щоб Росія була республіка, а не монархія, яку ми на своїй шкурі зазнали.

За часів козаччини у нас була республіка. На чолі укр[аїнської] держави стояв виборний гетьман, виборна старшина. Після прилучення до Москви нами стали порядкувати чужі царі; крім кривди, ми од них нічого не мали. Нам тепер потрібна тільки республіка (бучні оплески). Республіка мусить бути демократична, себто народня, а не панська, як колись було у Польщі. Демократична республіка забезпечує права народові, який сам мусить писати собі закони. Чи добре буде нам в такій республіці, коли всі закони, всі розпорядки будуть йти з одного центра – з Петрограду, коли по кожній справі треба звертатись туди?

Така централістична республіка – Франція, але вона менша багацько за Росію. Росія занадто велика, щоб

управлятися з одного центра. Хіба Петроград може зрозуміти і знати, чого кому треба. Хіба встигне центр видати всі закони – і головні, і місцеві – щоб задовольнити всіх. А скільки часу пройде, Поки який-небудь край діждеться вирішення закону з центру.

Крім того, велика частина грошей, які дає народ, задержується в центрі, тільки решта повертається народам. В центрі хай вирішуються справи, які торкаються всіх народів (для того мусить бути представник од кожного народу). Але як ми будемо вирішувати наші краєві справи і з тими, кому вони чужі. Коли кожний народ у Росії матиме автономію, і всі вони матимуть спільну державну Думу, то се буде федеративна республіка, як Сполучені Штати Північної Америки. Українці всі визнають необхідність автономії, серед росіян теж є люди, які стоять за федерацію, бо розуміють, що з Петрограду свободи не збережуть. Для того, щоб утримати всі народи в одних руках, то треба знов взяти в руки палку самодержавія. А коли кожний народ, як рівний до рівного, простягне руку і скаже: будемо братами, – тоді тільки вони триматимуться вкупі. Коли хто каже, що українці хочуть руйнувати державу, скажіть: ми хочемо збудувати міцну державу, а не таку, що сьогодні є, а завтра нема. (Оплески).

І. Коновал. Що може бути краще, як порядкувати самим своїм життям, – на цьому ґрунті ми всі стоїмо. Але ми чуємо ворожі голоси, часто від російської демократії, яка обвинувачує нас в шовінізмі³⁴, дорікає нам, що ми руйнуємо, що се кучка інтелігенції вигадала якусь автономію і федерацію, що цього зовсім і не потрібно народові і т. п. Але всі з'їзди українські, всі збори, всі організації – об'єднані одною думкою – здобути автономію. Як же до тих вимагань українців відносяться росіяне? На всеросійському сеянському з'їзді як прийняли інших делегатів великороси-селяне? Вони зразу і слухать їх не хотіли, а тільки тоді, як наши делегати загрозили повернутись у Київ і самим вирішити свої справи, – то тоді вони і вислухали, і сказали, що вкупі будем робити.

Російські соц[іалісти] рев[олюціонери] «самоопределение» народів визнають, а що до землі, то вони вороги тому, щоб українська земля пішла в український земельний фонд.

Російські соц[оціал]-дем[ократи] – ярі сторонники централізму і автономії не признають. Подивимось, як віднісся з'їзд духовенства у Чернигові ³⁵ до інтересів укр[аїнського] народу? На цьому з'їзді і слова не було сказано ні про автономію, ні про українізацію церкви. З'їзд вчителів Чернигівщини ³⁶ хоч і висловився за федеративну республіку, але чого се стоїло! Коли починали говорити по українському, то учителі кричали: не треба укр[аїнської] мови, «не розуміємо». Діячка укр[аїнська] Русова заплакала навіть, коли учителі української людности на Чернигівщині їй стали кричати: «не розуміємо», «читайте по-руски». Товариші, де вони служать? кому потрібні такі вчителі? (Бучні оплески).

Тепер подивіться ж, чи можемо ми надіятись на таку демократію. Ми самі собі мусимо допомогти. Буде передвиборча агітація до Установчих зборів ³⁷, буде боротьба за державний лад. Коли ми не зорганізуємось – не добудемо того, чого нам треба.

В деяких місцях, як в Борзенщині, люде ставляться несвідомо. Кажуть: нам би тільки земельки. Але ту земельку можна тільки через волю здобути, а воля буде тоді, коли буде автономія, коли ми сами: будем порядкувати своїм хазяйством. Організуйтеся, готуйтеся до Установчих зборів, щоб обрати тих, хто обстоює автономію і федерацію. Не вірте тим, хто стоїть тільки за демократичну республіку, а посилайте тих, хто свідомо добивається автономії України і федерації Росії.

Т. Осадчий. Поки що в українських справах на всеукраїнським з'їзді постановлені тільки віхи.

Нам треба стати на певний ґрунт – провадити автономію у життя, щоб установчі збори порохувалися з фактом автономії і затвердили її остаточно.

Як же ми повинні витворювати у себе автономний лад? А ми мусимо його провадити і зверху, і знизу. Наверху у нас стоїть Центральна Рада. Центральна Рада не признавалась досі Тимчасовим урядом правомочною тільки тому, що не обрана на основі демократичної чотирехвостки ³⁸. Але тепер вона поповнилася Радою Селянських Депутатів, і у всіх своїх домаганнях опирається на народ.

Всі укр[аїнські] нац[іональні] інституції мають прямувати до автономії. Треба скористувати земства – земства волостні³⁹ – звичайно, будуть українськими, бо складатимуться з української людности. Повітове земство теж мусить бути українізоване – це фундамент автономії. Вибирати треба людей чесних, а не дукарів-багатіїв. У кожній губ[ернії] мусить бути губ[ернська] Рада, яка керуватиме всім укр[аїнським] життям губернії. А Центральна Рада буде керувати вже всіма губерніями через губерніяльні Ради. Центральна Рада клопочеться перед Тимчас[овим] Правительством, щоб воно затвердило організацію українських центральних комітетів продовольчих і земельних.

Як уряд не затвердить, – то такі комітети все одно будуть – бо вони дуже потрібні нам, без них не буде порядку у нашому хазяйстві.

Ви маєте працювати на місцях, по селах, повітах і губерніях і своєю працею будете піддержувати центри, які будуть утворювати автономний лад з вашою допомогою. Це так буде, це так мусить бути.

Бржеський. Попередні промовці казали про автономію. Автономія це умова, яку дасть нам Учредительне Зібрання. Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала, і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержання української автономії. Автономія України не йде на користь російської буржуазії. І не тільки буржуазія йде проти укр[аїнської] автономії, – рос[ійські] демократичні партії настроєні проти нас і ідуть в розріз з нами. Коли автономія і буде проведена, то її можуть згодом одняти. Звичайно, як в Росії остаточно запанує соціалізм, тоді життя може бути сусідське, братське⁴⁰. А зараз у Росії все таки сильна буржуазія і вона не випустить України з рук.

Зараз ми не можемо мати самостійности – тільки автономію, але коли нам будуть силкуватися одібрати автономію і повернути Україну в минулий стан, то ми не мусимо боятися самостійности. Така велика, багата країна, територією не менш Германії, може бути самостійною. Її інтереси – економічні не зв'язані тісно з Москвою. Тільки самостійна держава забезпечує всі права. Будучи самостійною, Україна зможе увійти в союз з Росією, але як рівний з рівним. Москвинам на території України права мусять бути

забезпечені, – ми нікого не хочемо поневолювати, але не хочемо, щоб і московська нога нас давила.

Полуботок (свещ[еник])⁴¹. «Ще не вмерла Україна і щастя, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля». Ці слова були колись заборонені, тепер вони для всіх повинні бути особливо ясні і близькі, мусять глибоко западати у серце. Тепер, коли настала для всіх воля, нам кажуть – «не время» для автономії, і кажуть не тільки чужі нам люде, а і свої обмосковлені українці.

Онацький. Багато говорилося про автономію і федерацію, і не багато зосталося мені додати. Через що нам, крім автономії, потрібна і Російська федеративна республіка. Коли ми будем самостійними, то ми довго не продержимось, – нас можуть роздавити, знищити. Подивіться на маленькі держави: Румунія, Сербія и Чорногорія – зараз вони майже знищені⁴². Так буде і з самостійною Україною. Щоб бути сильними, треба держатися разом, треба подати братерську руку всім народам, іти в союзі з демократією всіх народів Росії – інакше ми не продержимось. Російська демократія нас не розуміє – се правда, але що нам треба тому від неї одділятися – се не правда. Російська демократія не розуміє через те, що їй мало говорилося за часів царизма про нас. Треба думати, що як розкажуть їй добре, то і вона зрозуміє і піде з нами, бо трудящому люду по дорозі з трудящим. І ми повинні іти проти і російських, і українських шовіністів⁴³. Нам боляче, що нас не розуміють; але щоб розуміти – є розум. Не треба піддаватися вигукам, треба розважно поставитись до цієї справи, – бо се єсть справа цілого народу. Коли окремих чоловік, устроюючи своє хазяйство, голову добре поламає, то, будуючи автономний лад, треба теж дуже добре подумати. От тут матрос із Кронштадта кричав: «дайте»⁴⁴. Кричати не штука, а ти скажи, як взяти. Коли взяти насильством, то сьогодні я взяв, а завтра таким же чином другий візьме – і буде тільки розбій. Для того, щоб взяти своє, єсть інші шляхи. Соц[іалісти]-революц[іонери] кажуть – земля без викупу мусить перейти до народу. Щоб здобути землю – треба організуватися міцно і в Установчих Зборах сказати своє слово про землю твердо. А коли, кожне окреме село почне брати землю свавільно, палити, руйновати, як було в 1905 році, то

нічого ми не здобудемо. – Центральна Рада говорить про автономію з забезпеченням прав меншостей. Коли раптом чую тут на з'їзді в одному привітанню говорять: як смієш говорити своєю мовою? Це виступ неорганізований. Шовіністів нам не треба. Ще говорять: коли буде автономія України, то не можна буде переселятись на сибірські землі. Але ж в Сибірі мало земель, гідних для українських хліборобів. В Сибір одсилали раніш всяких злочинців, – доволі нам Сибіру. У нас є своя вільна автономна Україна, і Сибірі нам не треба. (Оплески).

Адаменко. На учительському з'їзді ⁴⁵ з 1156 учителів тільки 3 руки піднялося проти автономії України. Хиба ж можна сказати, що проти автономії? Що до доклада Русової, то не згодились слухать по українському – це правда. Вона запитала і коли почула, що не розуміють по українському, то стала читать по російському. І учителі говорили, що було б жаль, коли б учителі північних повітів не зрозуміли. З 4 днів учительського з'їзду, перші 2 дні були присвячені питанню про українізацію школи. Біда в тім, що учителі української мови не знають. Їх так вчили і вони так вчать – се не їх вина. А учительство хоче іти з народом. Коли народ хоче, то буде українська школа. Інтелігенція українська теж хоче рідної школи. Але єсть такі несвідомі селяне, які не хочуть школи з українською мовою, бо деякі пани намовляють, що вас, мовляв, будуть навчати «мужицькою» мовою. Кажуть: бережіться – вас хочуть мужиками оставити. Зрозумійте ж, – коли ми матимем свою школу, то будемо попереду всіх народів. (Оплески).

Коломийченко. Тут говорилося про автономію і самостійність.

Говорилось, що після автономії мусить бути самостійність. Що Україна має право на це. Але ми не знаєм, що буде далі. Може через рік вся Європа стане федерацією народів ⁴⁶. Самостійники хочуть, щоб тоді Україна була рівна з другими народами. На українському конгресі ⁴⁷ говорилося про широку автономію на федеративних началах. Ми бачили, що у Вкраїні одібрано було автономію, значить автономія не є щось певне. От тому ми хочемо якнайширшої автономії ⁴⁸, яка б забезпечила волю народню.

Російська демократія відноситься до нас погано. З нею можна миритися, – але поки що будемо рідити свої справи сами по собі. Будемо сами організувати своє життя, кувати щастя, і дбати про те, щоб ніхто не приходив до нас робити непорядки. Хай живе вільна Україна на федеративних умовах.

Одинець. Село – сила. На неї опиралися і царі, на неї опирається і революція. Селяне часто не розуміють – де правда. Я розумію так – що проповідувати самостійництво – се мутити воду, щоб рибку ловить. Боротися за самостійність – треба будувати постійне військо, строїти кріпости, озброюватися – все те для того, щоб боронити свою державу. Люди повинні культурним шляхом іти до здобуття своїх прав і щасливого життя.

Самостійности нам не потрібно, бо будуть знов гетьмани та королі, а сього нам не треба ⁴⁹.

І. Шраг читає доклад – «Історія українського руху».

Ідея автономії проходить ниткою через всю історію України, після її прилучення до Москви. Перші кроки після прилучення розчарували Богдана Хмельницького. Він кинувся до шведського короля, але скоро вмер. Гетьман Виговський, людина освічена і свідомо, пішов ще на більш рішучий шлях. Він порвав з Москвою і зробив з Польщею Гадяцьку умову ⁵⁰, користну для України. По цій умові вона мала свою скарбницю і волю друку книжок. Але старшина не розуміла, що тільки в згоді з народом можна захистити автономію. Виникли суперечки між старшиною і народом. Цю ворожнечу використовувала Москва. Почалось безладдя. Україна поділилася на Лівобережну і Правобережну. Гетьман Дорошенко увійшов в згоду з татарами, щоб одділитися од Москви. Гетьман Мазепа теж з допомогою шведського короля хотів порвати з Москвою. Але народ не пішов за ним, і справа не мала успіху. І після Ів[ана] Мазепи Україна опинилася в ще більш важкому стані. Цар Петро одібрав все, що можна було одібрати. Наказний гетьман Павло Полуботок ще обстоював автономію і за те скінчив життя своє в Петербурзі у Петропавлівській в'язниці. Петро знищив зовсім автономію України. Після гетьмана Розумовського, якого цариця Катерина примусила зректися гетьманства, – гетьманів уже не було. Катерина стала

роздавати українську землю московським панам і завела кріпацтво і «дворянськія учрежденія», як було у всій Росії. Але національні традиції ще жили в народі. Так, Капнист звернувся до пруського уряду з запитанням, чи піддержить він повстання проти Москви⁵¹. З Котляревського, Шевченка починається відродження української літератури. Засновується Кирило-Мефодієвське братство⁵². І з того часу не припиняється рух на користь української культури. З боку Петербур[зького] уряду починаються утиски. З Олександра II виникли найбільші заборони укр[аїнської] літератури⁵³. 1904 рік приніс на деякий час волю. Одразу відродилася українська преса. Але потім знов почалася реакція. Як тільки проголошена була теперішня війна, то всі укр[аїнські] книжки були заборонені, часописі припинені. Опозиційні елементи російськ[ого] громадянства з'єдналися з урядом під гаслом: «за правду и освобождение народов»⁵⁴. «Освобождение» Галиції вони почали з того, що знищили українські школи, заборонили літературу, заарештували Грушевського, Шептицького, висилали галичан у Сибір. Ніколи організовані українці не були рабами царя, тоді як російська опозиція, з'єднавшись з урядом, співала: «Боже, царя храни»⁵⁵.

Автономія потрібна багатьом народам Росії. Автономісти-федералисти всіх тих народів з'єдналися а одну фракцію. Були тяжкі часи. Треба було мати велику віру, щоб працювати на користь народів. Тепер перед нами факт відродження України. Нема другого такого факта в історії. Україна зразу після революції прокинулася. Укр[аїнська] ідея поширилася. Український народ воскрес, живе і нема сили, яка б могла спинити той рух. Коли український народ пережив важкі часи своєї історії, то тепер з певністю можна сказати, що він досягне щастя і собі, і иншим народам, які живуть на Україні.

*Матрос з Кронштадту*⁵⁶ запрошує товаришів прислухатись і розбиратись, хто на їх користь каже, а хто проти. Висловлює різко своє особисте незадоволення президіумом, і обвинувачує президіум в тім, що він, користуючись своєю владою, не дав слова салдатам. (Голоси: доволі).

Шраг пояснює, що слово мають делегати з білими картками⁵⁷, і він, не дозволяючи неделегатам промовляти – виконує свій обов’язок голови, якого обрав з’їзд. Якщо з’їзд не довіряє президіуму – то він може скласти свої обов’язки. Але президіум буде додержувати порядок і просить тов[ариша] матроса коротко висловлюватись по особистій справі, а не знімати балачок – бо се не мітинг⁵⁸. Матрос хоче говорити. (Голоси: геть, доволі).

Павленко закликає до спокою і каже: як з’їзд визнає, що військо потрібне, то ніякого бешкету не буде. Тут один промовець сказав, що війська не треба.

Шраг вносить поправку, що тов[ариш] Одинець, говорячи про військо, мав на увазі майбутній федеративний устрій, а не отрицав, що треба тепер військо, під час війни.

Одинець підтвержує цю поправку.

Салдат Корніельський. Ми представники од українців – ми чули од одного чоловіка незадоволення президіумом, який ніби щось хоче не так зробити. Але, що ми мусимо робити – чи слухати голоса одного чоловіка, чи обраних нами? Ми рішаєм сами за себе, а не один за нас всіх. (Оплески).

Непорозуміння вияснюється, засідання кінчається і призначаються перерва до 7 год[ини] веч[ора].

Шульгин пропонує резолюції, по докладу Стаднюка – «про автономію і федерацію», – які одногосно приймаються:

Вважаючи на те, що тільки широка національно-територіяльна автономія України може забезпечити права Українського народу, а разом з тим і права інших народів, які живуть на землі Українській, і що автономний лад України може бути забезпечений тільки в федеративній демократичній республіці Росії, – з’їзд постановляє: якнайшвидче підготувати Україну до заведення автономного ладу. А для того необхідно:

1) щоб усі організації по селах, волостях, повітах і губерніях на Україні (селянські комітети, спілки, а також земство, повітові і губерніяльні комітети та інші) склалися з людей свідомих і прихильних до української справи;

2) щоб українська людність підтримувала усима засобами Центральну Українську Раду, яко дійсну виразницю волі українського народу, та інші Центральні Українські організації в

Києві, як то: Раду Селянських Депутатів, Комітет Селянської Спілки, Центральний Український земельний і продовольчий комітети, а також Краєвий Кооперативний (народний) Банк.

Далі читає доклад – *І. Коновал* про організацію українців на Чернигівщині. Після довгих обговорень цього доклада приймаються резолюції:

1) Організація українців на Чернигівщині має своїм завданням обороняти національно-політичні права української людности; керувати її політично-революційною роботою; здійснювати у житті автономний лад; виконувати постанови Центральної Ради і інших центральних українських інституцій.

2) Задля цього організація має об'єднати всю українську людність губернії, з якою метою складаються в українській частині губернії – селянські, волостні, мійські, повітові і губерніяльна українські ради.

3) Платформою для організації українців на Чернигівщині є – домагання широкої національно-територіальної автономії України і федеративно-демократичної республіки у Росії.

4) В кожному селі повинна бути заснована українська сільська рада, (не менше, як з 5 душ – чоловіків і жінок) яку, при відповідних умовах, можна злучити чи то з селянською спілкою, чи з просвітним товариством, чи з виконавчим комітетом, чи з якою іншою громадянською організацією.

5) Волостні українські ради складаються з представників сільських рад, обраних по одному на 200 душ дорослих, не молодше 20 років, чоловіків і жінок, але не менше одного од кожного села.

6) Повітові українські ради складаються з представників волостних українських рад по 2, від просвітних, економічних та професійних повітових організацій – по 2, і партій та політичних організацій, які працюють у повіті.

7) Губернська рада складається з представників від кожної повітової ради – по 2, з 5 чоловік, обраних на першому губерніяльному українському з'їзді, і одного представника від чернигівського українського полку.

8) Міста губернії засновують мійські українські ради, обрані, як і сільські ради, – один на 200 чоловіків і жінок. Мійсь-

кі ради вибирають по 2 представники у повітову українську раду.

9) Губернська, повітові, волостні, мійські і сільські ради, для переведення біжучих справ у життя, вибирають виконавчі комітети (бюро), кількість членів яких устанавлюють сами ради.

Вибори представників до губерніяльної Ради і до Центральної відкладаються до другого дня за браком часу.

Після перерви читає доклад *О. Карпинський* «про земельне питання на Україні».

З давен давна земельна справа грала найбільшу ролю в житті українського народу. Тепер прийшла пора вирішити земельне питання якнайкраще для нас – українців; вирішити так, як хоче український народ, і не зовсім так, якби може бажалося довговічним опекунам України.

Яку велику вагу має земля для українців, видно з того, що 87% всіх українців живляться, зобуваються й одягаються виключно з землі.

Земля, на якій живуть українці, багата, родюча, переважно чорна, майже всюду надається до культури тютюну й винограду.

В землі цій, в її нетрях – сила всякого багатства: є й кам'яна сіль (Карпати) і звичайна, є й нафта (гас – Галичина, Кубань), гірський віск, гипс, залізняк, кам'яний найкращий вугіль, величезна сила залізної руди, живого срібра (ртуті), цинку й олова, мармору (подільського) і т. и.

От же, як могло статись, що такий великий числом і багатий духовно народ український, маючи в руках таку велику й всіма дарами природи обдаровану землю, ледві животіє, терпить великі злидні, а почасти тікає світ за очі на якісь Зелені Клини⁵⁹, на Сибір, а то й до Америки?

Далі докладчик, для пояснення того гіркого стану україн[ського] селянства, наводить історичні згадки, зазначивши, що се лихе становище, злидні українського народу через ось які причини:

Досі українська інтелігенція в більшій своїй частині йшла не тільки не з селянством проти ворогів українського народу, а навпаки, дуже часто проти народу щодо земельної справи, а з другого боку – трудящий український люд не піддержував сво-

єї старшини, своєї інтелігенції, а навіть ішов проти неї тоді, коли вона, тая інтелігенція, під проводом кращих синів України здіймала прапор революції проти одвічних гнобителів українського народу – польської шляхти й московського уряду.

Докладчик розповідає про добробут українськ[ого] народу за часів великого князівства⁶⁰, потім за часів татарської неволі, коли сільське хазяйство було зовсім зруйноване, а землю захопили бояре та багатії. Потім стан під Литвою покращав; але з часу влади Польщі – селянство стало знов терпіти біду. Бо тоді взяли велику силу пани – і свої, і польські, які повертали селян українських у кріпацтво. Нарешті, таке гірке становище укр[аїнського] народу скінчилося повстанням селянства і козаків України проти панування Польщі, на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Після того Україна стала вільною, незалежною державою, і се зараз добре одбилося на земельній справі на Україні. Так, один сирійський архидіакон, переїздивший в той час через Україну, писав: «всі там зробилися козаками, опанували край, поділили землі поміж собою, рубають ліси й випалюють коріння й засівають землю; де стояли дикі ліси – повставали села, поля; бувші перед тим у неволі й пониженню, – живуть тепер раді й веселі, свободні; набудували церков; дуже пильно займаються вони наукою, читанням і співом церковним. Письменних особливо побільшало від часів Богдана Хмельницького»⁶¹.

Та не довго тривало щастя. Нещастя прийшло з півночі.

Бажаючи забезпечити долю України від нападів Польщі, яка не могла заспокоїтись і погодитись з тим, що втратила Україну, Богдан Хмельницький прилучив цілу Україну до Московського царства. Як відомо, московські царі знищили всі права укр[аїнського] народу, повернули його в кріпацтво, а кращі землі були роздані і своїм, і чужим панам.

Заходами великих людей було в Росії скасовано кріпацтво⁶², але становище народу не покращало. Селянам землю дали гіршу, та й мало, роскидану по ріжних місцях, та й то треба було платити за неї.

Додавши до того брак у нашого селянина доброї освіти на рідній мові, брак кооперації й кредиту, погані шляхи водні й ґрунтові, обмаль залізних доріг, заведення на залізних дорогах

такого тарифу⁶³, щоб обслуговувати и збагачувати чужі балтійські порти, Петроград і Москву і разом зменшувати рух на українських залізницях і в українських портах Чорного моря; додавши ще до всього того слабкий розвиток промислу й фабрик на Україні, – зрозумієм, чому наш селянин і після скасування кріпацтва мусив кидати свої наділи й тікати з багатой України кудись на переселення.

В такому становищі застала нас революція.

Настав час, коли земля має знову вернутись до рук трудящого народу, який і оброблятиме її.

Далі докладчик вказує, як думають вирішити земельне питання різні демократичні укр[аїнські] партії: 1) укр[аїнські] соц[іалісти]-револ[юціонери]⁶⁴, 2) укр[аїнські] соц[іал]-демокр[ати]⁶⁵, 3) укр[аїнська] соц[іал]-демокр[атична] робіт[нича] пар[тія]⁶⁶, 4) укр[аїнська] радик[ально]-демократична⁶⁷. Ці партії мають спільні гасла в земельному питанню: «земля трудящим, без викупу; приватна власність касується».

Потім, всі укр[аїнські] демокр[атичні] партії визнають, що вся українська земля мусить складати національний земельний фонд, яким би порядкував сам народ через Сойм⁶⁸.

Але, хоч землю буде поділено, передано до рук трудящого народу, то це ще не забезпечить нам на Україні доброго земельного ладу на довгий час. І ось через що саме: людність населення щороку зростає, збільшується приблизно на 2% – на Україні; значить, в недовгій часі почнеться на Україні, як і по інших країнах Росії, земельна тіснота.

Щоб усунути її, треба збільшити урожай землі.

А для того треба дбати: а) щоб культура її, обробіток були кращі, щоб на ділі прикладалося все те, що знає земельна наука – агрономія, б) щоб хлібороб получав відповідну добру науку на рідній мові, в) щоб щорічно впорядковувались по селах короткострочні хліборобські курси для дорослих. Дбати треба про розвиток городництва, садків, пасіки, годівлю худоби, птахівництво, сіяння лікарственних трав та рослин, що йдуть тепер переважно з-за кордону (великий дохід). Щоб усюди були гарні шляхи як ґрунтові, так і водні й залізні дороги.

Щоб організовано було, – найкраще через хліборобські товариства (кооперативи), об'єднані в центральний

український союз в Києві⁶⁹, – збут без посередників сільсько-господарських продуктів на місцеві й міжнародні ринки й закладання такими-ж товариствами фабрик для перероблювання продуктів.

Закладати на Україні фабрики сільсько-господарських машин і т. п. Завести дешевий народній кредит. Треба буде закладати на Україні велике число фабрик, заводів, щоб добувати вугіль, залізну руду й інші підземні багатства й обробляти їх.

А як прийде час соціалізації – то щоб ці фабрики й заводи перейшли до рук тих самих чорноробочих-українців.

Отже, треба подбати про те, щоб це велике поле для праці опинилося в українських руках, щоб тих робітників давав український народ, щоб всі, кому не стане землі, або хто не може, або не вміє, або не схоче її обробляти, мав змогу знайти собі працю й гарний заробіток на заводі, на фабриці, в торгівлі, в ремесві.

Добрий земельний лад забезпечить українському народові національно-територіяльна автономія. Тоді всі землі належали б до окремого українського земельного фонду і тим фондом, разом з лісами й водами, й підземними багатствами, порядкував би Сойм, або громади з його доручення на таких правах, які встановив би сам народ на українських установчих зборах.

Коли не буде автономії, то центральний, навіть демократичний республіканський уряд постарається виробити й видати закон такий, щоб всі підземні багатства на Україні (вугіль, залізо, мідь) належали не до українського фонду, а до загального державного, постарається, наприклад, забирати з України кам'яний вугіль для великоросійських фабрик і тим не допустити до розвитку фабрик українських, які неодмінно цілою низкою повинні вкрити околиці тих місць, де добувають у нас вугіль і таке інше.

Значить, як бачите, товариши, земельна справа на Україні міцно зв'язана з автономією України.

Се життя, або смерть укр[аїнського] народу.

Добуваймо ж автономію!

Обговорення земельного питання відкладається до другого дня, за пізним часом.

Наприкінці д. Коновал читає одмовлення совіта єпархіальної дівочої школи ⁷⁰ дати помешкання для делегатів укр[аїнського] з'їзду. (Вигуки обурення і незадоволення).

10 червня. О[тець] Полуботок вносить пропозицію, яка одногolosно приймається: висловити совіту єпархіальної дівочої школи ганьбу за те, що він відмовився дати помешкане для ночліга делегатам з'їзда.

Осадчий пропонує прийняти таку резолюцію:

Твердо стоїмо на тому, щоб духовенство було виборним мирянами.

Резолюція одногolosно приймається.

Далі обговорюється земельна справа.

Онацький пропонує резолюцію конференції соц[іалістів]-революціонерів: земля спільна, громадська; приватна власність знищується; користується землею той, хто може її обробляти; норма не менше споживчої і не більш трудової; норма не скрізь однакова, а залежно від якості землі; земля іде в місцевий національний фонд; земельні багатства в нетрах землі – теж належать до національного фонду; монополія цукру, угілля і т. и. належить місцевому центру.

Гурба розповів про Всеросійський селянський з'їзд і прочитав резолюції того з'їзду.

Одинець говорить, про те, як треба володіти землею. Землю не можна ділити подушно. Треба, щоб вся земля була народною власністю. Всею земельною справою повинен заправляти Український Центральний Земельний комітет. Треба, щоб земельні комітети тепер же засновувались по всіх повітах, волостях, селах, збирали б всі потрібні відомости про землю і підготовлялись до земельних реформ. Треба тепер заборонити продаж землі і вирубку ліса, не дожидаючись Установчих Зборів. Як же будуть комітети володіти землею? Повітові комітети будуть об'єднані в губерніяльний комітет. Губерніяльні комітети будуть входити в зносини один з другим. І всі вони будуть об'єднані в один центральний комітет у Київі.

Не треба журитися тим, що землі буде мало на кожного. Небагато землі можна добре обробляти і мати хороше хазяйство. Крім того, з часом розвинеться промисловість, буде

більше заводів. Зараз одбирати землю не можна. Розподіляти землю між селами, повітами і губерніями мусять земельні комітети. Усадьби не будуть одбиратися. Великі культурні хазяйства не корисно буде ділити. Земельні комітети і громади, яким достанеться таке велике культурне хазяйство, повинні будуть їх підтримувати для своєї ж користи.

Осадчий. На Чернигівщині земельне питання трудніше розв'язати, ніж в других губерніях, де єсть великі панські маєтки. В Чернигівщині більш пісок і глина, і тільки $\frac{1}{3}$ частина належить поміщикам. У кого мало землі, приходиться переселятися. Автономія тут має велику вагу, бо при автономії, як де мало землі, люди будуть іти не в Сибір, а в свої ж губернії.

У першій государственній Думі⁷¹ пройшла кадетська програма⁷² – «проект отчуждения с выкупом». Але тепер вже викуп не пройде. Вся земля повинна пійти до народнього фонду. В деяких випадках треба буде видавати пенсії⁷³ за одібрані землі. Деякі хазяїни не захочуть віддавати землі, говорять, що будуть боронити свою землю сокирою. Це справа земельних комітетів – підготовити все так, щоб все обійшлося без сокири і бешкету. Земельні Комітети будуть володіти землею, але не кожний по своєму, а по закону, якому мусять підлягати всі комітети. На Україні мусять бути Центральний земельний комітет у Києві.

Треба звернути увагу на заводчиків, яки загрожують кинути промисли. Треба, щоб держава забрала їх до своїх рук.

Треба дбати також про збільшення урожаю: лучче обробляти землю, заводить агрономичні школи.

Треба віднестись до земельної справи спокійно, розміркувати. В 1905 році били, палили, – а землі все-таки ніхто не получив.

Коломийченко. Що ми повинні зараз робити в селах? Ми повинні сами собою управляти. Визнаючи Тимчасовий уряд, земельну справу ми повинні проводити сами, через свої комітети, щоб до Установчих Зборів рішення земельного питання було у нас готове.

Ми маємо звістки про те, що наших переселенців виганяють із Саратовської губ[ернії]⁷⁴, – треба їм дати змогу оселитися на Україні.

Кириєвський. В його селі поміщик сказав, що тепер не дасть нічого селянам, бо землю все одно одберуть. Він найняв австрійців⁷⁵, які всі в руках поміщика, і не хочуть нічого робить для селян. Пропонує прийняти резолюцію: одібрати воєноплінних у поміщиків, а землю обробляти всею громадою. Хоч у нас в Чернигівщині і мало поміщицької землі, але ж вона найкраща. Треба тепер же не дозволяти рубати ліси.

Капран говорить про те, що трудову землю треба викупать.

Матрос з Кронштадту говорить, що всі землі без викупу повинні перейти народу. Також всі фабрики, заводи, банки мусять перейти в руки трудящих.

В залю входять козаки з прапором.

Шумейко. Переход всіх підприємств в руки народа – питання гостре. Земельні комітети⁷⁶ повинні тепер же братися за земельну справу.

Кудлай читає постанови по земельній справі Всеукраїнського селянського з'їзду і пропонує приєднатись до них і твердо рішити земельне питання до Установчих Зборів.

Білоус говорить, що треба прийняти міри, щоб не вирубали ліси.

Горбач звертає увагу селян на те, щоб хліб убрали в свій час. Це теж повинні взяти під надзор Земельні Комітети.

Один промовець пропонує в постановах Всеукр[аїнського] селянського з'їзду зробити поправку, щоб в порядкуванню землею приймала участь сільська громада.

Шульгин. Земельна справа дуже складна. Багато учених пишуть про неї книжки. Треба цю справу добре обмірковувати. Земля безперечно повинна перейти до трудящого народу. Як же буде з землями, що заложені в банку? Банк дає за них гроши: американські, німецькі, французькі. А тепер війна. Коли вони заберуть свої гроши, то це пошкодить нашій промисловості і народньому хазяйству.

Тут вже треба одбирати землю з викупом, тільки зробити так, щоб гроши платили не селяне, а капиталисти. Чого ж

боятися викупу, – гроши возьмуть не з вас, і ми збережемо народне хазяйство.

Одинець, каже, що викупу не треба. Хоч з того буде убиток казні, за те в землі у нас великі багатства.

Онацький. Соціалізм може провадитись не зразу. Тепер на з'їздах постанови тільки про соціалізацію землі, не торкаючись фабрик, заводів і інших підприємств, – це справа не нашої компетенції, і вона поки що одкладається. А в принципі всі соціалісти кажуть, що фабрики і заводи повинні перейти до рук трудящих. Так само про землю: ми, соціалісти, признаємо принцип, що земля повинна перейти без викупу, не обмірковуючи, як це буде провадитись на ділі.

Після всіх тих обговорень з'їзд приймає такі резолюції по земельній справі:

Визнаючи, що тільки здійснення соціалістичного ідеалу, до якого прямує Україна, як і всі інші народи, може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату, – перший Черниг[івський] губ[ернський] укр[аїнський] з'їзд постановив:

1) Приватна власність на землю має бути скасована.

2) Вся земля на Україні без викупу поступає в Український земельний фонд, яким порядкує сам народ через Український сойм і волостні та повітові земельні комітети, вибрані на демократичних основах; Всеросійські Установчі Збори повинні це затвердити.

3) З цього фонду мають користуватися землею тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками.

4) Для справедливого користування землею треба установити земельну норму; ця норма повинна бути не менше потребительної і не більше трудової; в межах цієї норми всі хлібороби можуть зоставатися в своїх хазяйствах.

5) Позаяк ведення хазяйства гуртом зберігає робочу силу, потребує менше інвентаря, дає змогу завести найкращі машини і взагалі піднімає земельну культуру, – бажано великі зразкові хазяйства передавати до рук хліборобських товариств, яко очагів майбутнього соціалістичного господарювання.

6) Ліси, води, шахти і інші земельні нетра в межах України признаються власністю всього народу; Український Сойм задовольнятиме усі потреби трудового народу.

7) Видатки по земельній реформі виплачує держава.

8) Для правильного вирішення земельної справи, трудовий народ повинен взяти участь в земельних комітетах і заснувати Центральний Український Земельний Комітет.

9) Переселенська справа в межах України має бути поставлена в Ц[ентральному] зем[емельному] комітеті і народному Українському Союмові на першу чергу.

10) Засоби для життя всім нездатним до праці, які будуть нуждатись, мають бути забезпечені народнім страхуванням або пенсіями.

11) Всі косвенні податки і інші податки однімаються і натомісць заводиться єдиний прямо податковий прогресивний податок.

12) Український Союз повинен буде домогаться соціалізації землі і для інших народів держави.

Про негайні заходи у земельній справі:

1) Вимагати від Тимчасового уряду негайної організації Центрального Українського земельного комітету, який повинен об'єднати діяльність всіх земельних комітетів на Україні.

2) Видати негайно закон – про передачу земельних справ та непорозумінь у земельні комітети і центральний український земельний комітет.

3) Пильнувати за тим, щоб не було продажу, закладу, довгострочної, або чиншової аренди і роздроблення землі. Признати всі земельні акти «здійки» після першого марта не дійсними.

4) Вимагати, щоб Тимчасовий уряд улаштував через вибрані на демократичних основах земельні волостні, повітові та інші комітети, пильний догляд над казенними та приватними лісами і негайно зовсім заборонив вирубування строевого та матеріального лісу без згоди земельних комітетів, а також негайно одмінив дозволи на вирубку такого лісу, видані «лісохраним комітетом» за часів старого уряду.

5) Організувати постачання хліборобських машин і знаряддя державним заходом.

6) Зважаючи на те, що земельним фондом на Україні має порядкувати Український Народний Союз, з'їзд висловлюється проти монополізації Донецького басейну в межах України Російським Тимчасовим урядом і визнає, що користування цим

басейном Російським Тимчасовим урядом можливе тільки за згодою Центрального Українського зем[ельного] комітету.

7) Довідавшись, що нашим людям у Пензенській, Орловській та Саратовській губерніях чинять утиски і навіть загрожують вигнати зовсім, і маючи на увазі, що наших переселенців поза межами України велика сила, з'їзд звертає увагу Тимчасового уряду на це прикре з'явище і заявляє свій протест, тим більш, що ми на Україні зуміли фактично забезпечити право національних меншостей.

8) Маючи на увазі, що в зв'язку з майбутньою автономією України велика сила переселенців-українців бажає повернутись до рідного краю, з'їзд визнає, що розрішення цього питання повинно бути зроблено Українським Народним Союзом у порозумінні з союмами інших країн Росії.

9) Підтримувати всіма силами і допомогати закордонним братам галичанам і буковинцям (Угорським українцям)⁷⁷.

10) Звернути увагу на забезпечення салдаток.

11) Зважаючи на те, що поміщики користуються роботою воєнопінних (бранців) за дуже невисоку плату, з'їзд виніс резолюцію – одібрати воєнопінних (бранців) у поміщиків і віддати селянам.

12) Рекомендувати поміщикам брати робітників із «командь выздоравливающих».

13) Подбати через Земельні Комітети, щоб всі землі були засіяні: коли землевласники одмовляться засіяти, – засіяти громадським коштом.

14) З'їзд звертає увагу Земельних Комітетів, щоб вони на першу чергу поставили питання про арендні договори. Справа аренда має вирішитися в інтересах народу.

Перед перервою оголошується список кандидатів до Центральної Української Ради.

Представник од північних повітів Чернігівщини⁷⁸ заявляє, що народ доручив йому докласти на українському з'їзді, що і північні повіти хочуть приєднатися до автономної України, хоч їм не послали запрошення на з'їзд.

Шраг пояснює, що оповісток про з'їзд не було розіслано через те, що не було відомостей про українські організації в тих повітах.

З'їзд щиро вітає представників Стародубщини, Суражського, Новозибковського і Мглинського повітів і виносить таку резолюцію:

Зважаючи на те, що на з'їзд з'явилися представники північних повітів Чернігівщини і в своїх привітаннях зазначили, що вони не хочуть при майбутньому будівництві автономної України терять історичного зв'язку з рідною землею, і просять од імени пославших їх селян прилучити ті повіти до краювої організації – Центральної Ради, – з'їзд постановив уважати Суражський, Стародубський, Мглинський, Новозибковський і Новгород-Сіверський повіти за українські.

Представник української партії соціалістів-революціонерів у Москві вітає з'їзд од своєї організації.

Вступає пропозиція обрати 4 представників до Центральної Ради, замість 3, маючи на увазі, що приєдналися 4 повіти.

Пропозиція одкидається, позаяк ті 4 повіти ще не зорганізувалися.

Після перерви, провадяться вибори представників до Української Центральної Ради.

Обрані: І. Шраг (151 голос), Одинець (129 гол[осів]), Онацький (91 гол[ос]), і кандидатами: Кириєвський, Юрченко і Стаднюк.

Представник соціал-демократичної партії *Журавель* протестує проти того, що представників вибирали не од партій.

Після того оголошується список кандидатів од Чернігів до Губерніяльної Ради, із яких треба обрати 5.

Вноситься пропозиція, щоб в Раду увійшов представник од війська. Приймається пропозиція, що представник од війська, обраний козаками, входить, як 6-й член од Чернігів до Губерніяльну Раду.

Базилевич читає доклад про військову справу.

Після докладу *Шраг* просить промовців висловлюватись коротко, позаяк часу лишилося дуже мало.

З місць пропонують вислухати доклад д. Павленка про військо.

Павленко. Війну почав не нарід, а царки та панки – буржуазія, щоб ослабити нарід, та правити їм. Сталося инакше.

Народ сам тепер розпоряжається своїм життям. Ми підтримуємо декларацію російського совіту салдацьких і робітничих депутатів: мир без анексій і контрибуцій з повним самоозначенням народів. Ми не хочемо других грабувати (оплески). Буржуазія каже: війна до «победного кінця». Але нехай вони самі ідуть в окопи воювати, а не сидіти тут і кричать: «война до победного кінця».

Але поки не почуємо од германців, що вони теж хочуть мира без анексій і контрибуцій, – ми повинні стояти на сторожі зі зброєю в руках (оплески).

Так, щоб тепер мати волю, треба формувати українські війська: як не буде війська – не буде і волі на Україні.

Військо мусить боронити права народу, з якого воно вийшло. Військо з'єднається з народом, і вони разом підуть до вільного, кращого життя. Тоді ніщо не зведе народ з його шляху. – Формування військ мусить іти негайно, але так, щоб не пошкодити на фронті. З тилкових частей виділяти укр[аїнський] елемент в окремі гуртки і з'єднувати їх до купи. Щодо фронту, то робити це настільки, наскільки б це не пошкодило справі війни. Всі війська українські мусять бути на території України.

Після війни військо стане народньою міліцією, щоб стояти на сторожі інтересів народу, а не пануючих класів. На місцях мусять теж формуватися полки з добровольців і тилкових частин. Ці полки, зорганізувавшись, повинні одправляти маршові роти на фронт для поповнення укр[аїнських] корпусів. На місцях же залишаються запасні частини; ця частина набирає нове військо, наповняє його українським духом.

Так зорганізувався полк і у Чернігові – полк імени гетьмана Петра Дорошенка⁷⁹. Сей полк в єднанні з вами буде кувати долю України. Ви повинні піддержати тих, хто піде за вас вмирати (оплески). Коли вороги українців взнали про формування полку у Чернігові, вони шукали всіх заходів, щоб полку тут не було; називали козаків грабіжниками, дезертирами, завдяки провокації, рознеслася чутка, що вони будуть робити в городі погром. Нам говорили: ви непрошені гості, ви прийшли нас об'їдати.

Кілька днів салдати були без їжі й спали під небом.

Потім нам дали помешкання і харчи. Але провокація і ворожнеча до нас не зникала. Хто що ні зробить поганого, то все складали на українців.

28 травня, як ви знаєте, «дружинники» зробили озброєний напад на козаків, били прикладами...

Далі Д. Павленко пропонує, щоб «дружина»⁸⁰ була роззброєна і одправлена з території України, а гарнизонна служба була доручена укр[аїнській] сотні.

Елланський зазначає, що поки йде війна, поки всі народи озброєні, – нам теж треба мати військо. Пропонує винести постанову, щоб просити Генеральний Військовий Укр[аїнський] Комітет розслідувати діло з «воронежською дружиною», і коли вона винна, то просити Генеральний комітет забрати її з Чернигів⁸¹, залишивши українську частину.

Онацький. Справа дуже важна, її тут дуже загострюють. Військо потрібне, але не для того, щоб воювати з російською демократією. Інакше можуть говорити люде, котрі хочуть чомусь загострити відносини. Нам потрібне організоване свідоме військо для того, щоб народ получив з того користь: коли будуть Установчі Збори, то Росія вся буде поділена на округи і од кожної округи буде вибиратися делегат. Так само буде і у війську. Воно буде все поділено на частини, ну, наприклад, по три тисячі у кожній частині. Коли українці будуть розпорошені по ріжних полках і частинах, то їх голоси розіб'ються і пропадуть, і вони не зможуть піддержати своїми голосами домагань України.

На першому Військовому З'їзді⁸² був обраний Генеральний Комітет⁸³ представниками од двух з половиною мільйонів українського зорганізованого війська. Хто не буде коритись Генеральному Комітетові – той зрадник України.

Вояки чернигівські мусять звертатись не до мене, не до вас, а до Генерального комітету. (Шум, оплески, крики).

Шраг звонить, закликає до порядку.

Онацький завважає, що шум підіймають не делегати, а стороння публіка. Звертається до козаків підтримати порядок.

Потім він читає резолюцію у військовій справі, яка приймається більшістю голосів:

«Зважаючи на потребу для проведення національно-територіальної автономії України в «Учредительное Собрание» і на потребу проведення демобілізації можливо менш шкідливо для України, – Український Губернський з'їзд визнає потрібним якомога скоріше 1) організувати українське військо, 2) справу переведення всієї організації Українського війська повиинен взяти на себе тільки Український Генеральний Військовий Комітет».

Шраг проголошує обраних членів до Губерніяльної Ради від міста Чернигова: Коновал І. О. (91 гол[ос]), Стаднюк Г. В. (90 гол[осів]), Осадчий Т. І. (79 г[олосів]), Плющ⁸⁴ (66 г[олосів]), Базилевич В. О. (63 гол[оси]).

Од повітів обрані: від Кролевецького повіту – Андрієвський і Гурба Павло; від Чернігівського – Курдюк Іван і Макаренко; від Конотопського – Григорій Полуботко і Довгий І. Г.; від Глухівського – Петах Микита і Шумський Василь; Борзенського – Коломийченко Хведір, Зебницький Юрій; Ніженського – Проценко Володимир і Демиденко Юхим; Сосницького – Виноградський Андрій і Олещенко Мирон; Остерського – Кирієвський Іван і Довгодько Кузьма; Городнянського – Гандиш Степан, Кривцов Олекса; Козелецького – Нагорний Х. і Буряк Петро.

Всіх обраних у Губерніяльну Раду *Шраг* запрошує до помешкання «Просвіти» на Збори Ради⁸⁵, і оголошує збори закритими.

КОМЕНТАРІ

---

¹ «Заповіт» – пісня на слова Т. Шевченка, музику писали М. Вербицький, М. Лисенко, у 1870 р. нову мелодію створив полтавський учитель музики Г. Гладкий. М. Лисенко вніс декілька правок до його партитури. Цей твір, з огляду на побожне ставлення й української еліти, й народу до Т. Шевченка, вже з 1868 р. виконується, як гімн, тобто його слухають стоячи.

² «Ще не вмерла Україна» – український національний, з 1992 р. і державний, гімн України. Слова П. Чубинського, музика М. Вербицького.

³ У своїх перших відозвах Українська Центральна Рада (далі – УЦР) не позиціонувала себе як парламент. Про представництво від українських губерній, військових і флотських комітетів, робітників, селянських спілок, кооперативів, партій та національних меншин йшлося на Українському національ-

---

ному конгресі. Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох т. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 59–60.

⁴ Всеукраїнський національний конгрес проходив у Києві 6 – 8 квітня 1917 р. за участі 900 делегатів (згідно інших даних – від 700 до 1500) від різних українських політичних, громадських, професійних, культурних організацій. Мав на меті поширити діяльність УЦР на всю територію України та змістити акценти з культурно-просвітницької роботи на державницьку. Центральним стало обговорення питання щодо автономії України у складі федеративної Російської демократичної республіки. Визнав, що лише вона «в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі». Конгрес обрав новий склад УЦР з 118 осіб, її Комітет (згодом – Малу раду) на чолі з М. Грушевським. Його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов.

⁵ Великдень у 1917 р. припав на 2 квітня за юліанським календарем.

⁶ Тимчасовий уряд – вищий державний орган влади, який постав внаслідок перемоги Лютневої революції та повалення самодержавства. Діяв з 2 березня по 25 жовтня 1917 р. Очолювали уряд Г. Львов та, з липня, О. Керенський. За винятком Польщі, відмовився визнати право на автономію і самовизначення за народами колишньої Російської імперії до рішення Всеросійських Установчих Зборів. Перший склад Тимчасового уряду був переважно кадетським та октябристським. Однак після квітневої кризи всі наступні кабінети формувалися на коаліційних засадах за активної участі меншовиків та есерів. Тимчасовий уряд мав передати владу Всеросійським Установчим Зборам, але був повалений більшовиками. Оскільки Національний Український конгрес взяв курс на автономію, відносини з місцевими органами Тимчасового уряду загострилися. Проявом конфлікту стала заява міжпартійної наради соціалістичних організацій Києва про прагнення УЦР оголосити Всеукраїнський національний конгрес Українськими Установчими зборами з метою самочинного введення автономії України. Наступного дня на спільному засіданні президій виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій Києва, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів, Коаліційної студентської ради УЦР була звинувачена у проведенні сепаратистського курсу. Під час виступів голова Ради робітничих депутатів російський есер Р. Незлобін заявив, що це удар в спину революції і на всі спроби переведення в життя автономії революційна демократія відповість багнетами.

⁷ Уже 20 та 23 березня 1917 р. відбулися зустрічі української делегації на чолі з О. Лотоцьким із головою Тимчасового уряду Г. Львовим. Під час першої вона вручила пам'ятну записку, а на другій представила щойно створену Українську національну раду в Петрограді. Обговорювалися також кандидатури на посади комісарів Тимчасового уряду до українських губерній. Див. докладніше: Єфремов С. Українські домагання // Єфремов С.О. Початок нової доби: радівська публіцистика. Березень – серпень 1917 р. / Упоряд.

М. І. Цимбалюк. – К., 2011. – С. 44–46. О. Лотоцький називає іншу дату зустрічі – 19 березня 1917 р. // Лотоцький О. Сторінки минулого. – Част. третя. – Варшава, 1934. – С. 339–344. – [Праці Українського Наукового інституту. – Т. XXI: Серія мемуарів. – Кн. 4]. Згодом до Петрограду була направлена і делегація УЦР. Див. примітку № 27.

⁸ В. Верстюк, проаналізувавши зміст терміну «широка національно-територіальна автономія», котрий набув значного розповсюдження у 1917 р., прийшов до висновку, що «автономна модель, якої дотримувалася Центральна Рада передбачала практично всі державні елементи, ознаки й атрибути: народ, територію, найвищий законодавчий орган – сойм, виконавчу та судову владу, законодавство, військо, контроль над ресурсами, економікою, політикою й культурою» // Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерновій історії України // Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф. 20 березн. 1997 р. (у 2-х част.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 13.

⁹ Чернігівський губернський виконавчий комітет було засновано із «представників всіх прошарків населення – від селян, робітників і солдат, земських і міських самоуправлінь та інших» 24 березня 1917 р. на чолі з Постійним бюро у складі 15 осіб. Очолив його І. Шраг, його товаришами стали В. Селіванов та О. Стрелков. Секретарі бюро – В. Курочкін, Т. Хильченко // Селянин. – 1917. – № 3-6. – С. 9; ЧЗГ. – 1917. – 24 марта. – С. 5.

¹⁰ Українські селянські спілки засновувалися українськими есерами ще з березня 1917 р. Вони трактувалися як одна з найважливіших форм самоорганізації селянства. На I Всеукраїнському селянському з'їзді було обрано Тимчасовий Центральний комітет Української селянської спілки в складі 15 осіб. Чернігівську губернію в ньому репрезентував Т. Осадчий // Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – К., 1992. – С. 33–34.

¹¹ I Всеукраїнський селянський з'їзд проходив у Києві з 28 травня по 2 червня 1917 р. Як зазначив І. Хміль, на ньому було близько 2500 делегатів, які дійсно представляли всю селянську Україну // Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – К., 1992. – С. 4. Згідно інших даних, кількість селянських посланців була дещо меншою – 2200 осіб.

¹² Території Східної Галичини і Волині в роки Першої світової війни стали місцем запеклого воєнного протистояння воюючих держав, що зумовило величезні економічні збитки й людські втрати регіонів. Після Галицької битви у вересні 1914 р. російська армія захопила Східну Галичину, Буковину та Подляння, де було утворено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство (1914 – 1917 рр.). Окупаційна адміністрація вдалася до русифікації краю та нищення українства у всіх його проявах: закривалися українські школи, друкарні, періодичні видання, організації. Вводилися обмеження на використання

української мови, натомість в школах запроваджувалась російська. Масових арештів та депортацій в глиб Росії зазнала Українська греко-католицька церква. Після поразки російської армії, в ході її відступу у 1915 р., вона взяла в заручники близько 700 українських та єврейських діячів, сотні тисяч українського населення краю перетворила на біженців. Поведінку російської армії в Галичині й Буковині лідер партії кадетів П. Мілюков назвав під час свого виступу в IV Державній Думі «європейським скандалом». Репресивні заходи були скасовані лише після Лютневої революції, коли адміністрацію краю очолив Д. Дорошенко. Влітку 1917 р. російська армія остаточно відступила з Буковини та Галичини.

¹³ Чернігівське відділення Всеросійського селянського союзу було засноване на губернському з'їзді селян, який проходив 7 – 9 квітня 1917 р. На з'їзді були присутні до 500 делегатів, котрі репрезентували селянство 13 повітів губернії // ЧЗГ. – 1917. – 11 апреля. – С. 3.

¹⁴ У революційному 1917 р. губернську земську управу – вищий виборний орган у переривах між губернськими зборами – очолив О. Свечин, членами управи стали В. Адаменко, В. Курочкін, М. Винников, М. Веріго і О. Барановський // ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – С. 4.

¹⁵ Чернігівський губернський з'їзд учителів проходив у Чернігові 5 – 9 травня 1917 р.

¹⁶ До серпня 1917 р. міським головою Чернігова був А. Верзилов (1867 – 1931).

¹⁷ Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР, есери) відбувся у Києві 4 – 5 квітня 1917 р. Партія стояла на ґрунті вимоги національно-територіальної автономії, здійснення аграрної реформи. На з'їзді було обрано тимчасовий ЦК партії, до якого увійшли переважно молоді революціонери.

¹⁸ Чернігівська козака сотня була заснована, якщо виходити з оприлюднених у місцевій пресі закликів «сотника національного війська України» В. Павленка, у квітні 1917 р. // ЧЗГ. – 1917. – 11 апреля. – С. 11–12. 28 квітня перша Чернігівська українська сотня під звуки оркестру евакуйованої 5-ої Варшавської гімназії вирушила до Києва // ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С. 3.

¹⁹ Йдеться про тодішню злобу дня – заборону 29 травня 1917 р. військовим міністром Тимчасового уряду О. Керенським проводити II Всеукраїнський військовий з'їзд. Слова В. Павленка майже дослівно відтворюють фразу М. Грушевського із статті, надрукованої в газеті «Народна воля» від 6 червня 1917 р.: «Що се справді, чи тільки нерозум, який застилає мисль і очі, чи свідома подвійна міра, яка вважає неможливим український військовий з'їзд тоді, коли відбувається з'їзд польський, сіоністський, всеросійський, солдатський і т. д., і т. д.» // Грушевський М. С. Твори у 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 39.

---

²⁰ Йдеться про полк імені гетьмана П. Дорошенка – самоорганізовану військову частину у Чернігові, яка перебувала під впливом українських самостійників. Р. Бжеський писав, що 30 березня 1917 р. у Чернігові було створено осередок «для формування пішого полку», а у квітні в полку «назбиралася вже понад тисяча вояків» // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – Репринт. вид. – Львів, 1994. – С. 121–122. До них з агітаційною метою у середині травня приїздив М. Міхновський // Там само. – С. 123.

²¹ «Воронізька дружина» – запасна військова частина, розташована у Чернігові в казармах Переволоченського полку, який перебував на фронті. Про сутичку 28 травня 1917 р. між її солдатами і козаками полку імені П. Дорошенка Р. Бжеський писав: «Хоча лише старшини та дуже невеличка кількість підстаршин і вояків мали револьвери та шаблі – однак вони так відважно кинулися на відкрившу по них вогонь «Воронєжскую Дружину», що та кинулася тікати... В цій сутичці було кілька ранених з одного й другого боку, вбитих не було...» // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – Репринт. вид. – Львів, 1994. – С. 123–124.

²² «Просвіта» як українське культурно-просвітницьке товариство у Чернігові була заснована у 1907 р., але вже у 1911 р. під тиском місцевої адміністрації змушена була призупинити свою діяльність. Одним з перших заходів української громадськості Чернігова після повалення самодержавства стало відновлення роботи «Просвіти». Вже з кінця березня бюро «Просвіти» закликала всіх бажаючих записуватися до товариства або поновлювати членство // ЧЗГ. – 1917. – 28 марта. – С. 3. Перші загальні збори Чернігівської «Просвіти» відбулися 24 квітня. На них було 150 присутніх // ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С. 8.

²³ Конкретних даних про час заснування та склад цього гуртка виявити не пощастило. Проте свідчення коропчанина Марковича показує, що хай і слабо структуровані і нечисельні подібні «гуртки» реально існували в багатьох містах і містечках Чернігівщини.

²⁴ У тексті помилка – головою Конотопської повітової земської управи був Ганжара.

²⁵ Широковідома цитата із сумнозвісного Валуєвського указу від 18 липня 1863 р. – циркуляр тодішнього міністра внутрішніх справ Росії П. Валуєва про обмеження книгодрукування і заборону викладання в школах українською мовою.

²⁶ Очевидно, йдеться про виконавчий комітет селянської спілки, або ж ради селянських депутатів, яка заклалася у містечку Оглав (інша назва – Гоголів) Остерського повіту (тепер Броварського району Київської області). Аналіз місцевої преси свідчить про поширеність цього явища. Так, дописувач М. Батюта із с. Кладьковка Борзенського повіту писав: 5 березня «сільський сход, не чекаючи розпоряджень зверху виділив із середовища свого особли-

---

вий тимчасовий комітет на найдемократичніших засадах, про що і склав відповідний приговор» // ЧЗГ. – 1917. – 31 марта – 4 апреля. – С. 8.

²⁷ У виступі Г. Одинця йдеться про перебування української делегації 16 – 21 травня у Петрограді. В. Винниченко, С. Єфремов, М. Ковалевський, Г. Одинець, Д. Коробенко, І. Сніжний, С. Письменний, О. Пилькевич, Д. Ровинський були уповноважені УЦР домогтися від Тимчасового уряду та виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів видання державного акту з принциповою згодою на право України мати національно-територіальну автономію, призначити комісара по справах України при Тимчасовому уряді та його представника в Україні, а також асигнування коштів на національно-культурні заходи українства. Офіційне відхилення українських домагань призвело до різкого піднесення національного руху, що вилилось в ухвалі І Універсалу УЦР та самочинному проголошенні автономії України. Згодом «ЧЗГ» опублікувала повний текст «докладної записки Української Центральної Ради коаліційному міністерству та Виконавчому комітетові Ради робітничих та солдатських депутатів» під заголовком «Під особливу увагу Тимчасовому Уряду й російській демократії» // ЧЗГ. – 1917. – 13 июня. – С. 12–15. Див. також статті С. Єфремова «З-над Невських берегів. Листи I–IV», які були опубліковані в газеті «Нова Рада» наприкінці травня 1917 р. // Єфремов С. О. Початок нової доби: радівська публіцистика. Березень – серпень 1917 р. / Упоряд. М. І. Цимбалюк. – К., 2011. – С. 133–142.

²⁸ Всеросійський селянський з'їзд у Петрограді проходив 4 – 28 травня 1917 р. У роботі взяли участь 1115 делегатів з правом вирішального голосу, з них понад 500 – есери, близько 100 – народні соціалісти. Головував есер М. Авксент'єв. Україну на з'їзді представляли 253 делегати. З'їзд висловив повну довіру Тимчасовому уряду, схвалив входження до нього соціалістичних партій, ухвалив рішення про необхідність передачі землі народу за принципом зрівняльного землекористування, обрав ЦК ради селянських депутатів.

²⁹ Директором Шосткинського порохового і капсульного заводу в цей час був полковник Юркевич // ЧЗГ. – 1917. – 13 марта. – С. 8.

³⁰ У зверненні до українського народу від 19 березня 1917 р. УЦР заявила про заснування Національного фонду. На II сесії 23 квітня вирішено було влаштувати «День Національного фонду» 9 травня, потім акцію перенесли на 21 – 22 травня – «Зелені свята» // Гай-Нижник П. Заснування Центральної Ради та її перші заходи у фінансовій сфері (березень – червень 1917 р.) // Київська старовина. – 2006. – № 6. – С. 30–31.

³¹ Населені переважно українцями вважалися Грайворонський, Новооскольський і Путивльський повіти Курської губернії.

³² Перша українська партія самостійницького напрямку в Наддніпрянській Україні – Українська народна партія (УНП) – була заснована М. Міхновським у 1902 р. Вона «об'єднала прихильників націоналізму та ідеї

боротьби за створення національної незалежної держави». Після 1907 р. діяльність партії занепала. У грудні 1917 р. члени УНП створили Українську партію соціалістів-самостійників // Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. –Т. 3 (Р–Я). – С. 414. Ще одна самостійницька організація – Союз української державності, виникла у травні 1917 р. у Києві. Очолював її О. Степаненко. Її члени вимагали негайно проголосити незалежність України. Була причетна до організації збройного виступу полку ім. гетьмана Павла Полуботка на початку липня 1917 р. Наприкінці того ж року увійшла до Української партії соціалістів-самостійників.

³³ На першому етапі Української революції ідеї самостійників не мали значного поширення в масах. В ідейному плані тоді повністю домінували автономістсько-федералістичні переконання. Див. також примітку № 8.

³⁴ Шовінізм (від прізвища французького військовика N. Chauvin) – екстремістський прояв націоналізму, спрямований на пропаганду расової та національної винятковості, возвеличення своєї нації, проповідування зневаги до інших народів та розпалювання національної ворожнечі.

³⁵ З'їзд духовенства (загальноєпархіальний з'їзд) Чернігівщини проходив 30 квітня – 4 травня у великому залі Єпархіального будинку // ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – С. 2.

³⁶ Йдеться про учительський з'їзд Чернігівської губернії, який проходив 5 – 9 травня 1917 р.

³⁷ Всеросійські Установчі збори – виборна представницька інституція, котра мала вирішити долю народів колишньої імперії, питання щодо майбутнього устрою Росії та ухвалити головні закони держави. Вперше про скликання Установчих зборів йшлося у декларації Тимчасового уряду від 3 березня 1917 р. Проте вибори відбулися лише в листопаді того ж року, коли владу в Петрограді захопили більшовики.

³⁸ Демократичною «четирехвосткою» називали вибори на засадах загального, рівного, прямого й таємного голосування.

³⁹ Як відомо, в царській Росії земства були двох рівнів – повітового та губерньського, щоб надати їм демократичнішого вигляду, Тимчасовий уряд проголосив заснування найнижчого рівня – волосного. Інформація про те, що міністр внутрішніх справ розіслав відповідний проект, з'явилася на шпальтах місцевої газети 19 травня. Вибори до волосних земств планували організувати наприкінці серпня, але реалізувати намір вдалося лише у першій половині вересня 1917 р. // ЧЗГ. – 1917. – 19 мая. – С. 10; 29 августа. – С. 3.

⁴⁰ Р. Бржеський (Бжеський) позиціонував себе як переконливого самостійника, але, як бачимо, автономістські ілюзії були властиві певною мірою і йому.

⁴¹ Прізвище священика у тексті матеріалів зустрічається тричі – двічі воно подано як Полуботок, а в списку членів губерньської ради – як отець Григорій Полуботко.

---

⁴² Дійсно, кожна з названих держав у роки Першої світової війни зазнала поразки. Румунія, яка вступила у війну на боці Антанти у серпні 1916 р., була розгромлена військами Центральних держав: три чверті її території, включно зі столицею, було окуповано. Сербія у серпні 1914 р. чинила опір переважаючим австро-угорським військам і навіть завдала їм поразки. У жовтні 1915 р. на Балканському фронті з'явилися німецькі війська, Болгарія оголосила війну Сербії і Чорногорії. Сербська армія знайшла притулок на острові Корфу. Тоді ж була розбита й Чорногорія. У лютому 1916 р. завершено окупацію гірської частини цього королівства // Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 429, 379.

⁴³ Порівняння українських самостійників з російськими шовіністами, які стояли на засадах «єдиної і неділимої» Росії і не визнавали національних прав «іногородців», некоректні. В. Верстюк, аналізуючи ставлення різних політичних сил Росії до проблеми автономії України, зазначив, що київський рупор чорносотенців «Киевлянин» «не бачив місця в Україні для українців. [...] З номера в номер «Киевлянин» не пропускав найменшої можливості, аби як не вдарити по українському рухові, то хоча б вимазати його багном» // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 429–430.

⁴⁴ Можливо, йдеться про більшовика-матроса Н. Точоного. Через багато років останній писав у своїх спогадах, що «8 червня 1917 р. в Чернігові зібрався перший губернський селянський з'їзд, яким керували кадети, українські націоналісти і есери, що обдурювали селян всілякими обіцянками». Начебто Наум Точоний привернув симпатії залу тим, що виклав програму більшовицької партії про укладення миру без анексій і контрибуцій, але головуючий заявив, що позбавляє його слова за образу Тимчасового уряду і Установчих зборів. Делегати побажали слухати далі оратора, а президія покинула залу, тоді обрали нову президію й ухвалили резолюцію про недовіру Тимчасовому урядові, а землю постановили негайно роздати селянам // Точоний Н. І. З Кронштадта на Чернігівщину // Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів, 1958. – С. 147–148. Та обставина, що у спогадах згадується селянський з'їзд, пояснюється, очевидно, провалами у пам'яті, або ж змішуванням двох з'їздів, які проходили майже одночасно.

⁴⁵ Йдеться про учительський з'їзд на Чернігівщині. В. Адаменко робив на з'їзді одну з головних доповідей «Українська мова в народній школі», тому добре знав атмосферу в залі. Див. також примітки №№ 15 і 36.

⁴⁶ Ф. Коломийченко помилився аж на 75 років: Європейський Союз фактично було створено у 1992 р.

⁴⁷ Див. примітку № 4.

⁴⁸ Див. примітку № 8.

---

⁴⁹ Типово селянська точка зору на проблему державотворення. В. Скальський писав у цьому зв'язку: «Для українських (в етнографічному, а не політичному розумінні) селян питання національної приналежності актуалізувалося під час Української революції 1917 р. Проте селянство саме не шукало цієї ідентичності. Воно цілком було задоволене існуючим самоусвідомленням, де національним почуттям місця не було. Головною проблемою для них був «голод на землю» // Скальський В. В. Губернські селянські з'їзди як складові Української революції 1917 – 1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 89.

⁵⁰ Гадацька угода (трактат) був укладений гетьманом І. Виговським з урядом Речі Посполитої про входження до складу цієї держави Князівства Руського (землі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) на федеративних засадах при збереженні гетьманського правління і зрівняння православної церкви у правах з католицькою.

⁵¹ Таємна місія Василя Капніста до пруського короля Фрідріха-Вільгельма II з пропозицією взяти участь у визволенні України з-під влади Російської імперії відбулася у 1791 р.

⁵² Кирило-Мефодіївське братство – таємне українське товариство, яке діяло у Києві з грудня 1845 по березень 1847 рр.

⁵³ Йдеться про Валуєвський циркуляр (див. примітку № 25) та Емський указ, підписаний імператором Олександром II 18 травня 1876 р., згідно з яким заборонялися видання українською мовою, ввезення надрукованих українською мовою книг з-за кордону, театральні вистави українською мовою, закривалися Київське відділення Російського географічного товариства, газета «Киевский телеграф».

⁵⁴ З цього приводу Д. Дорошенко писав: «Проголошення війни, як відомо, викликало зпочатку великий підйом патріотичного настрою, особливо в столицях. Петербургські робітники, які саме тоді проголосили були великий страйк, на звістку про війну, відразу припинили страйк і замість червоних розгорнули трьохкольорові державні прапори та урядили величезні патріотичні маніфестації. В Державній Думі відбулося урочисте засідання, на якому представники всіх національних груп один за одним зложили урочисті заяви про свою лояльність...» // Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С. 4.

⁵⁵ Українські діячі теж підтримали царське самодержавство у Першій світовій війні. Московський журнал «Украинская жизнь» оприлюднив заяву з підтримкою Росії, київська україномовна газета «Рада» вмістила аналогічну передову статтю. Царський уряд скористався війною, щоб ліквідувати всі легальні осередки українського руху в імперії. Справжній шок викликав погром релігійного, громадського, освітнього, культурного життя в Галичині, яку російські війська окупували восени 1914 р. Див. також примітку № 12.

⁵⁶ Див. примітку № 44.

---

⁵⁷ Очевидно, йдеться про мандати – документи, які засвідчували статус делегата.

⁵⁸ Всупереч прагненням І. Шрага і президії з'їзду мітингова стихія увесь час проривалася назовні. І то був знак доби – люди переважно відстоювали свою думку на мітингах.

⁵⁹ Зелений Клин (вживається, як правило, в однині) – українська назва російського Далекого Сходу, куди на початку ХХ ст. розпочалося масове переселення українських селян.

⁶⁰ Очевидно, йдеться про Київську Русь – централізовану державу східних слов'ян, що існувала у ІХ – ХІІ ст.

⁶¹ Доповідач цитує П. Алепського (Халебського) – сирійського церковного діяча, мандрівника і письменника (близько 1627 – 1669), який відвідав Україну у 50-х рр. ХVІІ ст., за текстом відомої праці М. Аркаса «Історія України-Русі», але не за першим виданням (С. Петербург, 1908 р.), яке в сучасній Україні вийшло декількома факсимільними передруками, а за другим виданням (Краків, 1912 р.) Його готували до друку Б. Лепкий, В. Липинський і М. Левитський. Весь наклад майже повністю був знищений російськими військами під час окупації Львова у 1914 р. В. Сарбей стверджує, що тексти обох видань, якими міг користуватися О. Карпинський, дуже відрізняються між собою // Аркас М. М. Історія України-Русі / Вст. ст. і комент. В. Г. Сарбея. – Факс. вид. – К., 1990. – С. 40; текст другого видання можна прочитати за адресою <http://lib.rus.ec/b/212006/read>.

⁶² Маніфест і «Загальне положення про селян, звільнених з кріпацтва» імператор Олександр ІІ підписав 19 лютого 1861 р. Реальні заходи по звільненню селян та подоланню залишків кріпацтва продовжувалися ще 20 років по тому.

⁶³ Питання про дискримінаційні щодо українських губерній залізничні тарифи було досить актуальним. Йому приділив увагу в доповіді про автономію і федерацію Г. Стаднюк. Див.: Перший Український З'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року) – Чернігів, 1917. – С. 58.

⁶⁴ Див. примітку № 17.

⁶⁵ Кого мав на увазі доповідач, сказати важко. Можливо, йшлося про меншовиків України, тобто членів правого крила РСДРП, які провадили роботу в Україні. В. Верстюк писав: «Розуміючи розмах наростаючого українського руху, з одного боку, з іншого – будучи марксистами, а з третього – представниками російської політичної партії, вони заблукали між трьох дерев, виявилися нездатними йти прямим шляхом. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП (м) – квітень 1917 р. – визнала неможливим далі зберігати мертвлячий російський централізм, і запропо-нувала демократичну республіку, але не федеративну, а з «визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державногос-

---

подарського організму» // Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 427.

⁶⁶ Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) – політична організація націонал-демократичного та марксистського спрямування. Утворилася 1905 р. на базі РУП. Лідери – В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш та ін. Висувала вимоги автономії України у складі Росії, демократичної республіки, перетворення приватної власності на громадську, передачі землі у власність держави, заміну революційної армії міліцією. В період післяреволюційної реакції майже припинила свою діяльність, відновивши її у 1917 р. Зіграла одну з ключових ролей в утворенні УЦР та розгортанні українського національно-визвольного руху під час Української революції. Наприкінці 1918 р. підтримала повстання проти гетьмана та Директорію УНР. У грудні 1917 р. від партії відійшли ліві українські еседеки, що підтримали радянську владу, у січні 1919 р. – незалежники, які згодом утворили Українську комуністичну партію. Після поразки визвольних змагань до 1939 р. існувала на еміграції.

⁶⁷ Українська радикально-демократична партія (УРДП) – українська ліво-ліберальна партія. Створена у грудні 1905 р. в Києві шляхом злиття Української демократичної та Української радикальної партій. Висувала вимоги автономії України у складі федеративної Росії, викупу земель та підприємств у власників з наступною їх націоналізацією. Діяла вона до утворення у 1908 р. Товариства українських поступовців. Відновилася після Лютневої революції. 6 – 7 квітня 1917 р. провела свою нараду, обравши тимчасовий ЦК партії. У червні 1917 р. УРДП перейменувала себе на Українську партію соціалістів-федералістів.

⁶⁸ Вищий законодавчий орган автономної України.

⁶⁹ Центральний кооперативний комітет України було створено у березні 1917 р. як найвищий орган кооперації, який мав очолити всю діяльність кооперативів.

⁷⁰ Єпархіальне жіноче училище було засноване в Чернігові у 1866 р.

⁷¹ Перша Державна Дума Російської імперії діяла з 27 квітня по 8 липня 1906 р. До її складу було обрано 102 депутати від українських губерній, 45 з яких утворили Українську громаду на чолі з І. Шрагом, котра виступала за автономію України. Оскільки склад Думи був лівим, то одним з найактуальніших питань в її роботі стала проблема земельної реформи.

⁷² Кадетська (конституційно-демократична) партія, інша назва – партія Народної свободи – російська ліберально-демократична партія, яка оформилася у 1905 р. У Першій Державній Думі кадети оприлюднили проект земельної реформи, згідно з яким передбачався викуп за землю.

⁷³ Йдеться, очевидно, про компенсацію.

⁷⁴ Інформація про вороже ставлення селян великоросійських губерній до переселенців з України друкувалася на шпальтах місцевої преси. Так, селяни Пензенської губернії прямо говорили сусідам-українцям: «Їдьте собі до Київ-

---

ва, чи куди там, і шукайте пристановища для своїх переселенців у вашій хохландії, бо незабаром буде наділ землі, і ви тут нічого не дістанете» // ЧЗГ. – 1917. – 19 мая. – С. 10.

⁷⁵ Це умовна назва, вона загальна для всіх військовополонених – колишніх військовослужбовців армії Австро-Угорщини.

⁷⁶ 19 травня 1917 р. в Петрограді розпочав роботу під керівництвом професора Постнікова Головний Земельний комітет, який мав виробити проект земельної реформи // ЧЗГ. – 1917. – 26 мая. – С. 10.

⁷⁷ Так у тексті. Під угорськими українцями, очевидно, мали на увазі мешканців Закарпаття, яке перебувало в складі Угорщини.

⁷⁸ Населення північних повітів Чернігівської губернії уважно приглядалося до подій в Україні. Так, 9 липня 1917 р. у Новозибкові відбулася нарада представників повітових громадських організацій північних повітів щодо подальшої долі цього краю. Була ухвалена резолюція, прихильна до України і Центральної Ради // Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 554–555. Див. докладніше: Бойко В. Приєднання північних повітів Чернігівщини до УНР: становлення державності України // Сіверянський літопис. – 1996. – 5. – С. 3–11.

⁷⁹ Див. докладніше: Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – Репринт. вид. – Львів, 1994. – С. 121–124.

⁸⁰ Див. примітку № 21.

⁸¹ Перспектива опинитися на фронті вояків «Воронезької дружини» не дуже тішила, тому конфлікт з чернігівськими козаками конфлікт знайшов несподівану розв'язку. Ось як писала про це місцева газета: «19-го червня був у Воронежській дружині мітинг, на яким були делегати українського козацького полку ймення Петра Дорошенка. «Дружина» постановила: позаяк вона складається майже виключно із українців, прохати у військового укр[аїнського] генералітету про перетворення її в полк укр[аїнський] і злучення з полком, який тут вже є. Постановлено (майже одногосно всією «дружиною») домагатися автономії України, а інцидент у Чернигові 28 травня з стрільбою – забути» // ЧЗГ. – 1917. – 23 июня. – С. 3.

⁸² Перший Військовий з'їзд України відбувся 5–8 травня у Києві. У роботі з'їзду взяло участь понад 900 делегатів, котрі представляли 1,5 млн. військових українців, що служили в сухопутних військах і на флоті, на фронті і в тилу.

⁸³ Український генеральний військовий комітет був обраний на I Всеукраїнському військовому з'їзді. Для керівництва українським військовим рухом. До його першого складу увійшло 18 осіб. На чолі президії комітету стояв С. Петлюра.

⁸⁴ У газетному (ЧЗГ. – 1917. – 16 июня. – С. 3) варіанті звіту про з'їзд коло прізвища Плющ стоїть ініціал Л. Можливо, йдеться про Лева Плюща.

---

⁸⁵ Головою Ради було обрано Г. Стаднюка. «Черниговская земская газета» так інформувала про резолюції перших двох її засідань: «ухвалено: звернутися до єпископа Черниговського Пахомія і прохати його дозволу скликати духовенство Чернігівщини для обговорення питання про українізацію церкви; звернутись до місцевої періодичної печати з проханням українізувати свої часописи; видати відозву, в котрій докладно зазначити завдання і мету організації українства на Чернигівщині, розповсюдити по селах Чернигівщини Універсал Української Центральної Ради, для чого одпечатать його у 5 000 примірниках; скликати на 29 червня у Чернигові з'їзд представників українських організацій Чернигівського повіту». – ЧЗГ. – 1917. – 20 июня. – С. 4.

АНОТОВАНИЙ ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК *

Авксентьев М. – 50.

Адаменко Василь Флорович – чернігівський педагог, перед революцією працював інспектором народних училищ Сосницького повіту, у 1917 р. обраний членом Чернігівського губернського комітету громадських організацій та губернським земським гласним. – 20, 29, 48, 53.

Алепський (Халєбський) П. – 54.

Андрієвський Василь Трохимович (близько 1861 – 1918) – син священника с. Рожнівка на Борзнянщині, український громадський діяч, учасник нелегальних товариств – Братства тарасівців, чернігівської Громади. Листувався з О. Кониським, М. Коцюбинським, Б. Грінченком, І. Шрагом. Працював діловодом у Чернігівському відділенні селянського земельного банку, з 1908 р. жив у Кролевці, працював у повітовому земстві агентом зі страхування майна. У 1917 р. очолив український рух у повіті. У 1918 р. обраний заступником голови Борзнянської повітової управи. Загинув від рук більшовиків. – 45.

Аркас М. – 54, 55.

Базилевич Василь Олександрович (1878 –?) – учасник українського руху на Чернігівщині. У 1903 р. закінчив медичний факультет Київського університету зі спеціальності: гігієна, санітарія та дитячі хвороби. На 1915 р. перебуває на посаді міського санітарного лікаря Чернігова, окрім того, «временно исполняет обязанности врача слабосильной команды при Управлении Черниговского уездного воинского начальника», штатний лікар новоствореної Чернігівської вчительської семінарії. У Глухівському повіті йому належало близько 20 десятин землі. Р. Бжеський подає інформацію, що лікар В. Базилевич, хоча й належав до соціал-демократів, але погодився надавати медичну допомогу воякам українського полку імені гетьмана Петра

---

* Біографічні дані наводяться щодо тих персоналій, які згадані в стенограмі Українського з'їзду; прізвища істориків і краєзнавців виділені курсивом.

Дорошенка, заснованого самостійниками у Чернігові навесні 1917 р. // Млиновецький Р. (Бжеський) Нариси з історії Українських визвольних змагань. 1917 – 1918 рр. (Про що історія мовчить). – Друге вид. – Львів, 1994. – С. 122. – **13, 43, 45.**

Бакулін Петро Олександрович – член Постійного бюро Чернігівського губернського виконавчого комітету, в якому представляв робітників Конотопського повіту. – **11, 19.**

Барановський О. – **48.**

Батюта М. – **50.**

Білоус – учасник Українського з'їзду. – **39.**

Бойко В. – **16, 17, 57.**

Бжеська-Андраде М. – **15.**

Бржеський (Бжеський) Роман Стефанович (1897 – 1982) народився у Чернігові в родині Стефана і Олени з роду Грищенків. Початок революційного шляху припадає на Чернігівщину. Був в'язнем більшовицьких тюрем. У 1920 р. емігрував до Польщі, жив у м. Кременці, потім виїхав до Чехословаччини, Німеччини. У 1950 р. родина Бжеських опинилася у США, де поселилася у м. Детройт. Р. Бжеський – талановитий історик і письменник. Він автор близько 125 друкованих праць, які виходили під понад десятьма псевдонімами та криптонімами. Основні з них – Р. Гармаш, Роман Задеснянський, Роман Десняченко, М. Лівобережець, Мазепинець, Р. Млиновецький, Р. Орликівець, Р. Паклен, Характерник та інші. Під останнім псевдонімом у «Літературно-науковому вістнику» надруковані його спогади «Згадки з минулого» (Львів, 1924 – 1927 рр.). Найвідоміша праця Р. Бжеського – «Нариси з історії Українських Визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (Про що історія “мовчить”）」 вийшла вже третім виданням під авторським псевдонімом Р. Млиновецький. У книзі чимало місця відведено подіям у Чернігові. Життєвий шлях і творчий доробок діяча вивчали історики Я. Дашкевич, Г. Сварник та краєзнавець з Тернопільщини Г. Чернихівський. – **9, 15, 16, 28, 49, 52.**

Буряк Петро – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Козелецького повіту. – **45.**

Валуєв П. – **50.**

Ведмідь – кадровий інструктор Центральної Ради. – **8, 18, 23.**

Вербицький М. – **46.**

Верзилов А. – **48.**

Веріго М. – **48.**

Верстюк В. – **4, 11, 16, 17, 47, 52, 55, 57.**

Виговський Іван Остапович (†1664) – гетьман України у 1657 – 1659 рр. – **29, 53.**

Виноградський Андрій Юрійович (†1988) – син відомого українського музеєзнавця із Сосниці Ю. Виноградського. За фахом інженер-електротехнік, жив і працював у Києві. Див. про його батька й про нього: Дяченко І. Творець відкритої книги // Радянський патріот (м. Сосниця). – 1990. – 19 червня. – С. 2; 26 червня. – С. 3; 5 липня. – С. 3; 12 липня. – С. 3; 19 липня. – С. 3. – **45.**

Винников М. – **48.**

Винниченко В. – **46, 50, 55.**

Гай-Нижник П. – **51.**

Гандиш Степан – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Городнянського повіту. Активний кореспондент «Черниговской земской газеты». Темою його дописів була інформація про с. Гусинку. – **45.**

Ганжара – земський діяч, обраний у 1917 р. головою Конотопської повітової земської управи, був ув'язнений за гетьманського режиму // ЧЗГ. – 1918. – 7(20) септєбря. – С. 5. – **22, 50.**

Гирич І. – **15, 17, 49.**

Гладкий Г. – **46.**

Горбач – учасник Українського з'їзду у Чернігові. – **39.**

Горобець В. – **52, 55.**

Грушевський Михайло Сергійович (1866 – 1934) – історик, політичний і державний діяч. Тривалий час – професор Львівського

університету, голова НТШ ім. Т. Шевченка, головний редактор «Літературно-наукового вістника», засновник і голова Українського наукового товариства у Києві. Ключова постать Української революції в перший період її розвитку – сформулював вимоги, які стали програмними для українського руху до моменту проголошення незалежності. Голова УЦР та найвища посадова особа УНР. Один з лідерів ТУП, однак після революції перейшов до УПСР. За гетьманування П. Скоропадського перебував на нелегальному становищі. Спроба М. Грушевського повернутися у велику політику за часів Директорії УНР зазнала невдачі. З 1919 р. перебував на еміграції. У 1924 р. повернувся до УСРР. Очолював історичну секцію ВУАН, академік Академії наук УСРР та СРСР. Зазнав переслідувань з боку радянського режиму, був заарештований у 1931 р. Останні роки жив у Москві, помер після операції у Кисловодську. – **4, 5, 14, 15, 17, 31, 46, 49, 87.**

Гурба Павло – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Кролевецького повіту. – **37, 45.**

Дашкевич Я. – **15, 17, 49.**

Демиденко Юхим – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Ніжинського повіту. – **45.**

Демченко Т. – **16.**

Довгий І. Г. (Іван) – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Конотопського повіту. Був також обраний до складу Тимчасової Ради Селянських депутатів, утвореної на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді 2 червня 1917 р. // Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). – К., 1992. – С. 30–31. – **45.**

Довгодько Кузьма – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Остерського повіту. – **45.**

Дорошенко Д. – **15, 48, 54.**

Дорошенко Петро Дорофійович, гетьман України. – **13, 30, 43, 49, 57.**

Дорошенко Петро Якович (1857 – 1919). – український земський культурно-громадський діяч, педагог, колекціонер старожитностей. У 1917 р. став одним із засновників першої на Чернігівщині української гімназії. Розстріляний більшовиками в Одесі у 1919 р. Див. докладніше: Курас Г. Одисеї Петра Дорошенка // Історичний календар-99. – К., 1998. – С. 211–212. – **20**.

Елланський Василь Михайлович (Василь Еллан-Блакитний) (1894 – 1925) народився у с. Козел (тепер смт. Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту в родині священника. Український поет, журналіст, у 1917 р. – один з лідерів українських есерів. Ю. Лавріненко зараховував його до представників «Розстріляного відродження», підкресливши, що «після Миколи Скрипника» він є «найвидатніший ідейний представник українського комунізму та українського шляху до соціалізму». Один з засновників Української комуністичної партії (боротьбистів), потім – один з керівників Радянської України, від уряду якої брав участь у конституційній боротьбі 1920 – 1923 рр. Виступав проти реставрації старої Російської імперії в новій формі РСФСР і за союз рівноправних з Росією та незалежних від неї радянських республік. За це М. Скрипник назвав його «фундатором СРСР». Див. детальніше: Бойко В. Злам Еллана-Блакитного // Сіверянський літопис. – 1996. – С. 48–56. – **13, 15, 44**.

Єфремов С. – **46, 47, 50**.

Журавель – учасник Українського з'їзду у Чернігові, представник українських соціал-демократів. – **43**.

Запшкільняк Л. – **52**.

Зебницький (справжнє прізвище Ю. Озерського) Юрій Іванович (1896 – 1937) – син чернігівського священника, активний учасник революційних подій на Чернігівщині, губернський інструктор Центральної Ради. Про подальше його життя див.: Виговський М. Український есер Юрій Озерський: керівник укрнауки при наркомосі УСРР // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 40–45. – **22, 45**.

Капніст Василь Васильович (1758 (за іншими даними – 1757) – 1823) – український письменник і громадсько-політичний діяч.

Виступав проти посилення російського панування в Україні. – **31, 53.**

Капран – учасник Українського з'їзду у Чернігові. – **39.**

Карпинський Олександр Михайлович (1869 – 1929) – громадсько-політичний діяч, родом з Підляшшя. У Чернігові був суддею. На початку 1918 р. товариш міністра внутрішніх справ у кабінеті В. Винниченка. Після поразки Української революції – адвокат у Рівному на Волині, у 1922 – 1928 рр. член польського сенату // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 976. Активний учасник українського руху в Чернігові, у 1917 р. член Чернігівського комітету громадських організацій, балотувався по 3-му списку (партій трудовиків – народних соціалістів і соціалістів-федералістів) від Чернігівської губернії до Всеросійських Установчих Зборів // ЧЗГ. – 1917. – 17 октябрю. – С. 2. – **12, 33, 55.**

Катерина II (1729 – 1796) – імператриця Російської імперії (1762 – 1796 рр.) – **31.**

Керенський Олександр Федорович (1881 – 1970) – російський політичний і державний діяч, есер, депутат IV Державної думи, де очолював фракцію трудовиків. У 1917 р. – заступник голови Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, міністр юстиції у перших двох складах Тимчасового уряду, згодом – військовий і морський, з 8 липня 1917 р. і до падіння уряду – його голова. Одночасно з вересня – Верховний головнокомандуючий. Намагався балансувати між лівими та правими силами в країні. До революції критикував царський уряд за неправильну національну політику, зокрема, переслідування української мови. У 1917 р. ставлення О. Керенського до ідеї української автономії змінилося через сприйняття російською демократією руху до федеративного устрою як загрози єдності Росії. Зрештою, після низки невдалих кроків, вимушений був визнати УЦР та автономію України. З 1918 р. – на еміграції, де відстоював думку про необхідність відновлення демократичної Росії, збудованої на федеративних засадах. – **21, 23, 46, 49.**

Кириєвський (Кирієвський) Іван – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Остерського повіту. – **23, 39, 43, 45.**

Ковалевський М. – 50.

Коломийченко (Коломійченко) Федір Євдокимович (р. н. невідом. – 1938 р.) народився у с. Прохори Борзенського повіту на Чернігівщині. Навчався у Москві, зі студентських років – активний учасник українського руху. Делегат Українського національного конгресу (1917 р.) і Українського трудового конгресу (1919 р.). Редактор українського журналу «Шлях», що виходив у Москві, а потім у Києві. Був засуджений у справі «СВУ», вдруге заарештований і, у 1938 р. розстріляний. Український журналіст. Писав до газет «Діло», «Маяк», «Неділя», «Рада», «Село», місцевої преси. Псевдоніми: П. К., Федір Прохорець, Хведір К. Див: докладніше: Онищенко Н. Федір Коломийченко – редактор журналу «Шлях» // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 71–75. – 10, 17, 23, 28, 39, 45, 53.

Коновал Іван Омелянович (1875 – 1925) – літератор і громадський діяч, родом з Харківщини, працював у сільській школі вчителем. За свої українські переконання переслідувався російським урядом, після відбуття ув'язнення йому заборонили працювати у школі. З 1901 по 1918 р. мешкав у Чернігові. Спочатку працював у конторі по осушенню боліт, а з 1909 р. – у болотоосушувальному відділі Чернігівської губернської земської управи. Згодом став коректором, а потім секретарем «Земского сборника Черниговской губернии». Був членом Чернігівської архівної комісії, вийшов з її складу у 1905 р., протестуючи разом з іншими членами проти утисків влади. У чернігівський період видав декілька збірок. Літературний псевдонім – Іван Воронківський. – 7, 8, 11, 12, 18, 26, 32, 36, 45.

Корнісльський – учасник Українського з'їзду у Чернігові. – 32.

Коробенко Д. – 50.

Котляревський Іван Петрович (1769 – 1838) – український поет і драматург. Автор бурлескного перекладу народною українською мовою «Енеїди» Вергілія, п'єс «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», з яких розпочинаються сучасна українська література й театр. – 31.

Кривцов Олекса – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Городнянського повіту. – **45**.

Кудлай – учасник Українського з'їзду у Чернігові. – **39**.

Кулябко-Корецький Микола Іванович походив із поміщицької родини Суразького повіту. За політичними симпатіями – російський народник, есер. Навесні – улітку 1917 р. часто виступав з лекціями про «видатних героїв революційного руху в Росії з особистих спогадів» // ЧЗГ. – 1917. – 26 мая. – С. 3. – **11, 20**.

Курдюк Іван – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Чернігівського повіту. – **45**.

Курочкін В. – **47, 48**.

Левитський М. – **54**.

Лепкий Б. – **54**.

Леп'явко С. – **6, 16**.

Липинський В. – **54**.

Лисенко М. – **46**.

Лотоцький О. – **47**.

Львов Георгій Євгенович (1861 – 1925) князь, ліберальний земський та державний діяч, депутат І Державної думи, прихильник конституційних демократів. З 1914 р. на чолі Головного комітету Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам. З березня по липень 1917 р. – голова Тимчасового уряду й міністр внутрішніх справ. Після більшовицького перевороту заарештовувався. З 1918 р. виїхав на еміграцію до Франції, де увійшов до складу «Російської політичної наради». – **23, 46, 47**.

Мазепа Іван Степанович (1639 – 1709) – визначний український політичний та культурно-просвітницький діяч, гетьман української козацької держави у 1687 – 1709 рр. – **30**.

Макаренко – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Чернігівського повіту. – **45**.

Мануйлов Олександр Аполлонович (1861 – 1929) державний діяч, вчений-економіст, публіцист. У 1908 – 1911 рр. – ректор Московського університету. Член ЦК партії кадетів. Головний редактор газети «Русские ведомости». З 1914 р. – голова Економічної ради Всеросійського союзу міст. З березня по липень 1917 р. – міністр освіти Тимчасового уряду. За радянської влади – викладач Московського університету, консультант Наркомфіну РСФРР. – **23**.

Маркович – делегат Українського з'їзду у Чернігові, посланець «українського гуртка» містечка Короп. – **8, 18, 22, 50**.

Матушевський Ф. – **7**.

Мілюков П. – **48**.

Міхновський М. – **49, 51**.

Млиновецький Р. (див. Бжеський Р.) – **49, 57**.

Моргуліс З. – **7**.

Нагорний Х. – член Української ради Чернігівської губернії від Козелецького повіту, був обраний членом комітету Козелецької «Просвіти» // ЧЗГ. – 1917. – 9 июня. – **45**.

Незлобін Р. – **47**.

Одинець Гаврило Матвійович (1870 – 1945) народився у с. Биківня під Києвом (тоді – Остерський повіт Чернігівської губернії) у селянській родині. Рано прилучився до київського кола українського національно-визвольного руху. Цікаві дані про цей період в житті Г. Одинця вміщені у «Щоденнику» С. Єфремова. Активний діяч Української революції, член УПСР, Селянської Спілки, Центральної Ради. Після поразки революції перейшов на бік більшовиків. Став одним з керівників Всеукраїнського Комітету незаможних селян, виконував обов'язки «судді» на показовому процесі у справі «СВУ». На початку 1930-х рр. Г. Одинця репресували. За іншими даними, його заарештували наприкінці 30-х рр. Через сім років Г. Одинець повернувся із заслання, щоб померти на батьківщині. Автор спогадів про Українську Центральну Раду, брошури про міфічну «Всесвітню незаможницько-селянську спілку»: «Боротьба незаможного селянства на Україні і селянський Інтернаціонал» – Харків, 1925. –

29 с., віршів. Див.: Демченко Т. Член Центральної Ради – Гаврило Одинець (Штрихи до політичного портрета) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірник наук. праць. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 205–210. – **8, 10, 14, 17, 18, 23, 30, 32, 37, 40, 43, 50.**

Олександр II (1818 – 1881) – імператор Російської імперії у 1855 – 1881 рр. – **31, 54, 55.**

Олещенко Мирон – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Сосницького повіту. – **45.**

Онацький Євген Дометійович (1894 – 1979) – історик, журналіст, громадський діяч. Народився у Глухові, навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, член ТУП. У 1917 р. вступив до УПСР, палко проповідував та захищав ідеї Центральної Ради. У 1929 р. він увійшов до ОУН, був призначений Проводом українських націоналістів представником Організації в Італії. Проживши майже 60 років на чужині, Є. Онацький залишив в українській культурі та історії глибокий слід. Насамперед, це його «Українська Мала Енциклопедія», що виходила у Буенос-Айресі (Аргентина) у 1957 – 1967 рр., де він мешкав з 1947 р. Це – 16 томів, 2142 сторінки тексту. На її сторінках, до речі, вміщено чимало важливої інформації й про чернігівських діячів. Автор надзвичайно цінних спогадів, перекладів, історичної публіцистики. – **8, 9, 13, 14, 18, 28, 37, 40, 44, 45.**

Оніщенко О. – **16.**

Осадчий Тихін Іванович (1866 – 1945) – економіст, письменник і суспільно-політичний діяч, уродженець Київщини. Працював статистиком у Херсонському та Симбірському земствах. З 1904 р. вчителював на Київщині та Чернігівщині, зокрема, працював народним учителем у Конотопському повіті. Він організував і багато років очолював місцеву сільськогосподарську кредитну спілку. У 1917 р. його обрали головою Чернігівської Селянської спілки, член її ЦК та УЦР. У 1918 р. – один з організаторів Всеукраїнського сільськогосподарського союзу. Автор книг із питань землеволодіння та землекористування. Д. Дорошенко

стверджував, що за партійною приналежністю Т. Осадчий – український народний соціаліст. – **8, 12, 18, 19, 24, 27, 37, 38, 45, 48.**

Павленко Василь Артемович (1894 – після 1957) народився у Чернігові, закінчив вчительську семінарію, згодом Чугуївське військово-училище. Учасник Першої світової війни декілька разів був поранений і контужений, звільнений від військової служби у 1916 р. як інвалід першої групи в чині поручика. Активний учасник українського військового руху навесні 1917 р. у Чернігові. Його дії викликали незадоволення як місцевої влади, так і київської. 11 липня за розпорядженням генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка його було заарештовано «яко людину хвору і славолюбну, і загрожуючу спокою населення губернії і не підлягаючу центральному українському урядові» і під конвоем відправлено до Києва // ЧЗГ. – 1917. – 18 июля. – С. 4. Відбувши декілька місяців у в'язниці, В. Павленко повернувся до Чернігова і більше не брав участі в політичному житті. В подальшому під прізвиськом Чарівний-Павленко учителював. Двічі заарештовувався – у 1937 р. з посади завідувача школи у с. Півці Чернігівського району; після відбуття 10-річного ув'язнення в таборі на Далекому Сході у 1949 р. працював робітником у Чернігові й знову був заарештований. Реабілітований у 1957 р. Див. докладніше: Греченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 110–120. – **13, 14, 21, 22, 32, 43, 44, 49.**

Пахомій, єпископ Чернігівський – **57.**

Петач Микита – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Глухівського повіту. – **24, 45.**

Петлюра С. – **55, 57.**

Пилькевич О. – **50.**

Письменний С. – **50.**

Підкова І. – **51.**

Порш М. – **55.**

Петро I (Петро Олексійович Романов) (1672 – 1725) – російський цар (з 1682 р.) та перший імператор (з 1721 р.). Засновник Російської імперії, реформатор, воєначальник. Цілеспрямовано

обмежував автономію Гетьманщини. Під час Північної війни за його наказом знищено гетьманську столицю Батурин з усіма мешканцями та Запорізьку Січ. Діяльність Петра I викликала антиросійське повстання гетьмана І. Мазепи, стала символом антиукраїнської політики. – **30, 31.**

Плющ Лев Андрійович – службовець казенної палати М. Ф. у Чернігові (Календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1915. – С. 19), обраний до Української губернської ради від м. Чернігова. – **45.**

Полуботко (Полуботок) Григорій, священник – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Конотопського повіту. – **28, 37, 45.**

Полуботок Павло Леонтійович (1660 – 1724) – державний і політичний діяч. З 1705 р. – Чернігівський полковник. Один з претендентів на гетьманську булаву після переходу І. Мазепи до Карла XII, однак 1708 р. Петро I відхилив його кандидатуру через недовіру. Наказний гетьман Лівобережної України у 1722 – 1724 рр. Намагався відстояти автономію Гетьманщини, для чого спробував розпочати реформи, спрямовані на впорядкування системи державного управління на підпорядкованих йому теренах, саботував рішення Малоросійської колегії. Чолобитна козацької старшини про ліквідацію останньої стала приводом для арешту П. Полуботка та його ув'язнення в Петропавлівській фортеці, де він і помер. – **30, 51.**

Постніков О. – **56.**

Прокопович В. – **7.**

Проценко Володимир – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Ніжинського повіту. – **45.**

Ровинський Д. – **50.**

Розумовський Кирило Григорович (1728 – 1803), граф, – гетьман України (1750 – 1764). – **30.**

Романови – царська, а потім імператорська династія в Росії, правили з 1613 по 1917 рр. – **21.**

Рубісов М. – **14.**

Русова (дівооче прізвище – Ліндфорс) Софія Федорівна (1856 – 1940) – громадський і педагогічний діяч, засновниця українських жіночих організацій. Відкрила в Києві перший дитячий садок, згодом у Харкові, Чернігові. Співредактор педагогічного журналу «Світло». Член партії «Народна воля», згодом – ТУП. Обрана до складу УЦР на Всеукраїнському національному конгресі від просвітницьких організацій Києва. Один з засновників і директор видавництва «Українська школа». Директор департаменту дошкільної та позашкільної освіти уряду України. Організатор «Просвіт», курсів українознавства, підготовки підручників для українських шкіл. У 1922 р. емігрувала до Польщі, згодом – до Чехословаччини, де викладала педагогіку, очолювала Головну Українську національну жіночу раду. – **26, 29.**

Сарбей В. – **55.**

Свечин О. – **48.**

Селіванов В. – **47.**

Скальський В. – **5, 16, 53.**

Сніжний І. – **50.**

Сохань П. – **15, 17, 49.**

Стрелков О. – **47.**

Стаднюк Гнат Васильович – активний український діяч початкового періоду революції; у 1917 р. йому виповнилося 29 років. Учитель однієї з середніх шкіл, евакуйованих до Чернігова із західних губерній у 1915 р. Голова Української ради Чернігівської губернії. Згодом був комісаром УЦР з українізації школи. Якийсь час у 1918 р. виконував обов'язки Чернігівського губернського комісара УЦР. Подальша доля невідома. – **6, 10, 11, 15, 22, 24, 32, 43, 45, 55, 57, 72, 86.**

Степаненко О. – **51.**

Толочко О. – **52, 55.**

Точоний Н. – **52, 53.**

Устименко Сергій Петрович (1891 – 1942) – педагог, діяч українського національно-визвольного руху молодшого покоління. Народився в Чернігові у родині земського службовця. Навчаючись

в гімназії, прилучився до українського руху. М. Ковалевський залишив про С. Устименка таку характеристику: «Як видатний діяч української молоді, він був заприязнений з Михайлом Коцюбинським і з багатьма іншими письменниками. В українській справі він був правдивий ерудит – з особливою увагою студював він українську мову і був одним з найкращих знавців її серед молоді. Питомою прикметою цієї діяльності Сергія Устименка було його глибоке розуміння української справи, як справи всебічного визволення – національного, політичного і соціального» // Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, вражіння, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 39. Збереглися спомини С. Устименка про М. Коцюбинського. Він навчався в університеті, на середину 30-х рр. працював вчителем чернігівської школи імені М. Коцюбинського. Помер, за свідченням В. Дубровського, від голоду в окупованому німцями Харкові у січні 1942 р. // Курас Г. Харків — «місто смерті» // Свобода (Нью-Джерсі). – 2005. – 8 липня. – С. 26. – **8, 18.**

Фрідріх-Вільгельм II, король Пруссії. – **53.**

Хильченко Т. – **47.**

Хміль І. – **48.**

Христюк П. – **5, 16.**

Цимбалюк М. – **47, 50.**

Чернов Віктор Михайлович (1873 – 1952) – партійний та державний діяч, один з лідерів та теоретиків російських есерів. У 1908 – 1917 рр. перебував на еміграції. У 1917 р. – член Петроградської ради робітничих депутатів, з квітня – член Бюро і товариш голови Президії виконавчого комітету, член ВЦВК рад, у травні-серпні – міністр землеробства Тимчасового уряду. Після його повалення більшовиками – один з керівників «Комітету порятунку Батьківщини і революції», входив до Союзу захисту Установчих зборів. З 1920 р. – на еміграції. – **22.**

Чубинський П. – **46.**

Шевченко Тарас Григорович (1814 – 1861) – великий український поет. – **4, 7, 18, 31, 46.**

Шептицький Андрей (1865 – 1944) – громадсько-політичний діяч, просвітник, глава (митрополит) Української греко-католицької церкви, меценат, граф. Член палати панів Австро-Угорської імперії. Послідовно боровся за ідею незалежності України, підтримував ті політичні сили на західноукраїнських землях, які відстоювали їх автономний статус. У 1914 р. заарештований за наказом головнокомандувача Південно-Західного фронту О. Брусилова за антиросійську пропаганду та депортований з Галичини до Росії, де був ув'язнений в монастирі у Суздалі. Після звільнення у 1917 р. спілкувався у Києві з членами УЦР. З 1917 по 1920 рр. – посол до Галицького сейму. Член Української національної ради у Відні. Під час Другої світової війни підтримував боротьбу ОУН-УПА за незалежність України, але засуджував крайнощі. Тоді ж обраний почесним головою Української Національної Ради. – **31**.

Шраг Ілля Людвигович (1847 – 1919) – громадсько-політичний діяч, адвокат. За участь у студентських заворушеннях виключений з Петербурзького університету, жив під наглядом поліції в Чернігові. Екстерном здав іспити у Київському університеті, захистив кандидатську дисертацію. Обирався гласним Чернігівського губернського та повітового земств, Чернігівської міської думи. Депутат I Державної думи від Чернігівщини, голова її української фракції, заступник голови Союзу автономістів. Один з авторів законопроекту про засади автономії. Очолював Чернігівську українську громаду Всеукраїнської загальної організації, належав до УРДП, ТУП, у 1917 р. – УПСФ. Член УЦР від Чернігівської губернії, комісії ЦР для розробки проекту статуту автономії України. Голова Чернігівського окружного суду. На початку 1918 р. деякий час виконував обов'язки губернського комісара Чернігівщини. За гетьмана П. Скоропадського отримав пропозицію обійняти посаду прем'єр-міністра Української Держави, але відмовився через поганий стан здоров'я. Помер за більшовицької влади, перебуваючи під домашнім арештом. – **4, 5, 7, 8, 14, 15, 18, 22, 24, 30, 31, 32, 43, 45, 46, 47, 54, 56**.

Шраг Микола Ілліч (1894 – 1970) – громадсько-політичний діяч, вчений, перекладач. – народився у Чернігові, син І. Шрага. Після закінчення Чернігівської гімназії поступив на юридичний факультет Московського університету. У Москві прилучився до українського національно-визвольного руху. Активний учасник

Української революції. Незважаючи на молодість – один з керівників Центральної Ради. З 1919 до 1923 рр. – на еміграції. У 1931 р. разом з іншими колишніми членами УПСР був засуджений за сфабрикованою ОГПУ справою «Українського національного центру». Останні роки життя – професор кафедри економіки Львівського політехнічного інституту. – **9, 10, 21.**

Шульгин Олександр Якович (1889 – 1960) – громадсько-політичний і державний діяч, історик. Член молодіжної організації ТУП, у 1917 р. – тимчасового ЦК Союзу українських автономістів-федералістів, УРДП, один з ініціаторів реорганізації останньої в УПСФ. Входив до Української національної ради у Петрограді, делегований нею до УЦР. На початку лютневої революції представляв українців у Петроградській раді робітничих депутатів. Голова комісії УЦР зі скликання з'їзду народів. Генеральний секретар охорони прав національних меншин в кабінеті В. Винниченка, але виступав проти перетворення Генерального Секретаріату на уряд, трактуючи його лише як виконавчий орган УЦР. Один з авторів відповіді Генерального Секретаріату на ультиматум РНК РСФСР у грудні 1917 р. Глава політичної комісії на україно-російських переговорах у 1918 р., посол Української Держави (згодом – УНР) у Болгарії, член делегації УНР на Паризькій мирній конференції, представник УНР у Лізі Націй. Професор українських вищих навчальних закладів на еміграції. – **9, 24, 25, 32, 39.**

Шумейко – учасник Українського з'їзду у Чернігові. – **39.**

Шумський Василь – делегат Українського з'їзду у Чернігові, обраний членом Губернської Української ради від Глухівського повіту. – **45.**

Шуст Р. – **51.**

Юркевич – **51.**

Юрченко – чернігівський діяч українського руху, обраний кандидатом в члени Центральної Ради від губернії. – **42.**

Chauvin N. – **51.**

ДОДАТОК

Гнат Стаднюк

Про автономію і федерацію*

Революційна хвиля знесла старий державний устрій и незабаром на установчих зборах людність усієї Росії стане перед великим завданням, а саме: перед виробленням нових форм щодо кращого життя. Від цих нових форм, в яких мусить відбитись новий, вільний устрій держави, в великій мірі залежатимуть і культурний рівень і матеріяльний добробут усієї людности держави і особливо людности багатьох недержавних націй, з яких складається теперішня Росія.

Тому ці численні недержавні народи конче мусять як з найбільшою увагою поставитись до вироблення майбутнього державного порядку й цілком свідомо і стало сприювати лише такому, який найкраще забезпечуватиме їхні колишні й сучасні права.

Але чому ж саме доводиться відокремлювати недержавні нації й відводити їм особливе місце в загальній боротьбі за кращі умови життя?

В наші часи ледве чи хто не чув, або не знає: тої великої правди, що немає тепер соціальної рівности проміж людьми, що люде взагалі поділяються на заможних і бідних, та що заможні, маючи в своїх руках велику грошову силу, панують над бідними й примушують їх продавати свою робочу силу. Кожен в наші часи знає цюю, так звану, класову неволю, яку чинить клас капіталістів над класом робочим. Та рідко хто у нас, особливо на Україні, знає або чув про національну неволю, яка настає тоді, коли немає рівности між різними народами (націями) одної держави, коли один народ панує в державі та гнітить всі інші.

А тим часом ця національна неволя важким тягарем лягає на всі сторони життя поневолених народів, загорожує їм

---

* У матеріалах з'їзду доповідь Г. Стаднюка називається «Про нац[іонально]-територ[іальну] автономію України і федеративно-демократичну республіку у Росії».

дорогу до справжньої волі і кращої долі, гальмує культурний і економічний їх розвиток і взагалі робить мертвим все, що хоче жити й розвиватись. Велика і тяжка класова неволя, але вона стає ще тяжчою, ще більш нестерпимою, коли до неї додається неволя національна. Безпорадність і безпросвітність оточує тоді навкруги робочі маси поневолених народів, бо національна неволя туманить їх розум, їх класову свідомість, привчає до ворогування, розбиває єдність всіх робітників і держить їх в горі і великих злиднях.

Отже, національна неволя – то велике громадське лихо, то та тяжка хвороба, на яку нездужає теперішнє громадянство і яка ускладнює й обтяжує і без того важку боротьбу за кращі умови життя для недержавних, поневолених народів. А між тим, в яку частину великого світу людського ми не заглянемо, мало не всюди там, де в одній державі живуть різні народи, побачимо ми цюю національну неволю. В Пруссії, приміром, німці гнітять поляків. В Австрії, ті-ж самі німці неволяють чехів, а поляки українців в Галичині. І навіть Англія, яка досить славиться своїми демократичними порядками, та й та неволить ірландський убогий люд.

І так робиться майже у всякій завойованій, або прилученій країні, з кожним народом, який живе в державі, але не належить до пануючої людности. В Росії, наприклад, жиє чимало різних народів і усім їм довелося, за часів старого ладу, зазнати великих утисків і можливо й надалі доведеться зазнавати, як що російська демократія простуватиме протореними царатом шляхами і не порве раз на завше зв'язків з великоросійським централізмом. Бо національна неволя може зодягатися в усяку одежу і навіть прибрана в демократичні форми, та озлоблена революційними стрічками, може давити й гнітити не згірше старого уряду.

Але через що ж немає згоди та миру між ріжними народами одної держави? Звідки взялася ця неволя над цілими народами? Хто винен в тих великих, хоч і мало помітних муках, які несе з собою кожному поневоленому народові національне рабство? Для того, щоб дати ясну й правдиву відповідь на ці запитання, треба хоч трохи придивитись до тих

порядків, які заведено по багатьох державах і хоч в коротких рисах пригадати їх характерні ознаки.

Отже, з історичного досвіду відомо, що майже всі держави сучасного світа склалися наслідком завоювання, себто – в старі часи знаходились народи, власне, їхні пани, що в своїх інтересах підбивали чужі краї і народи, віднімали в них багатства, які вони мали, разом з тим і право порядкувати своїми громадськими справами.

Так, наприклад, після того, як англійці завоювали Ірландію, вони ограбили всю землю у ірландського трудящого люду, роздали її великим англійським панам, знищили зовсім ірландську мову та й тяжко неволять робочий люд і не дають йому ні землі, ні волі. Але не тільки в випадках завоювання помічалися у сильніших народів бажання накинути другим, слабшим народам свої звичаї, порядки і головне свою мову, а і в випадках добровільних приєднань. І знову ж таки за прикладами нічого далеко ходити, бо та сама Англія, та сама Прусія, Австрія і особливо Росія усім своїм історичним існуванням підтвержують се спостереження.

В кожній з цих держав урядова власть або вважала, або й зараз вважає за повноправу націю тільки один народ, а всі інші народи, які на своє нещастя були чи підбиті силою, чи навіть прилучились добровільно, з'являються лише тим, як дуже влучно кажуть росіяне, «иностранческим» ґрунтом, на якому державна влада робила свої хитрі й нехитрі, але завше несправедливі й безсовісні спроби наведення «общего единообразия», або ще краще «слияния народностей» з народом пануючим. По всіх цих державах, окрім того, помічалось і зараз помічається, що уряд домагається забрати всю власть до своїх рук, щоб керувати всіма державними справами а одного осередку, чи як кажуть – центра.

Оттакий державний лад, коли уряд з одного центра порядкує всіма державними справами і не дає окремим частинам (землям, народам) порядкувати самим собою – називається централізмом, і от сей в більшій, або меншій мірі централізм сучасних держав і є найлютішим ворогом поневолених народів, є тим Молохом, в жертву якому приносились і приносяться найдорожчі духовні й матеріальні

скарби людности. І хто хоче покласти кінець національному гнітові, хто хоче знайти певний шлях до національного визволення, той повинен погодитись з сим і назавше залишити людожерні централістичні думки. Але що таке національна неволя і які муки несе з собою кожному поневоленому народові національне рабство?

Отже, найперше, що в національній неволі кидається в вічі кожному, це гніт над національною культурою. І в цьому немає нічого дивного. Бо коли централістична власть якоїсь там держави в своїй загальній діяльності визнає лише один народ, народ пануючий, то мимоволі натикаючись на народи інші, не пануючі, перш за все пильнує, як би знищити їх національні окремішності, які складаються з мови, звичаїв, історії і взагалі культури, – слушно вбачаючи в сих окремішностях погрозу задля інтересів народу пануючого. Ось через що всюди, де один народ панує над всіма іншими, не дають вільно розвиватися просвіті народній. Примушують по школах вчитися чужою мовою, забороняють дітям говорити проміж собою так, як говорять їхні батьки і вживають усіх заходів, аби по всіх школах посіяти байдужість і навіть ненависть до рідного краю і рідного народу.

І так гальмується розвиток культури серед поневолених націй всюди, де є національний гніт. В Пруссії, Австрії, Англії, Росії – всюди ми бачимо цей гніт над духом живого народу. Але ще більш тяжкий, ще більш нестерпимий гніт відчувають поневолені народи над своїм хазяйством. Звичайно, завсігди буває так, що про розвиток народнього хазяйства взагалі дбає держава, яка й видає задля цього відповідні закони. Та проте все ж таки хазяйство кожного народу відріжняється від хазяйства інших народів, і для того, щоб закони ці допомогали розвиткові його, треба, щоб вони були пристосовані до життя народнього, – бо коли не буде цього, то не буде й правильного розвою в хазяйстві, а відтак і в житті народньому. Що ж робиться по тих державах, де є національна неволя?

По тих державах уряд дбає переважно про добробут пануючого народу, пануючої нації і майже зовсім не дбає про добробут інших народів, інших націй, які входять в склад держави. Уряд видає закони, які з'являються найбільш корисними

задля цього пануючого народу. Він проводить залізні дороги перш усього на землях пануючого народу і навіть торгові договори з іншими державами складаються на його користь. І так робиться всюди, де є національна неволя. Англія виснажує Ірландію й свої індійські колонії, Австрія – Галичину, Росія – Україну, Польщу, Білорусію, Кавказських, Туркестанських і Сибірських іногородців. Але національна неволя і на цьому ще не вершиться – і до гніту культурного, та економічного додається ще незабаром і гніт політичний. Цей політичний гніт над поневоленим народом повстає в найбільш яскравій формі тоді саме, коли народ прокидається до боротьби за своє визволення. Тоді, коли народ, зрозумівши свою неволю, починає гуртуватись у всякі товариства, для боротьби за своє право вільно розвиватись, тоді уряд позбавляє його цього права ставить, які тільки може, перешкоди. Адже всі певно пам'ятають, як стара російська влада гальмувала гуртування українського народу в окремих просвітних товариствах, як вона закривала їх, а членів цих товариств тяжко карала. Та саме головне в політичному гніті – це те, що народ не має права сам порядкувати своїми справами громадськими.

А хто може краще знати життя народу, його потреби, хто може утворити задля нього найкращі закони, як не сам народ? Через це всюди, по всіх державах рано чи пізно поневолені народи стають до оборони своїх національних прав і хочуть бути хазяїнами свого життя. І немає в світі такої сили, яка винищила це бажання народу самому впорядкувати своє життя, винищила це прагнення до автономії. Не раз англичане заливали кров'ю ірландський край, а проте не вбили вони вільного духу ірландського народу, не викорінили у ірландців змагання до автономії. Не вдалились і російському урядові спроби наведення так званого «русского единообразия» серед численних іногородців, і вони зрештою прокинулись, зрозуміли свою неволю і разом з закордонними братами домагаються зараз права самим впорядкувати своє життя. І це цілком зрозуміло, тому що національна неволя – то страшне, велике лихо для всього громадянства. Всім національне рабство несе горе, муки і великі шкоди.

І тільки тоді, коли-б державна власть порядкувала тими справами, що торкаються всіх націй держави, а про місцеві,

національні справи і потреби, що торкаються тільки одного народу, дбав би сам цей народ, тоді б національного рабства не було. Коли кожен народ в державі матиме право видавати закони в справах свого краю, коли він матиме право порядкувати всім тим, що торкається тільки його потреб, його життя, – словом, коли кожен народ в державі матиме автономію, тоді національна неволя впаде сама собою. Бо життя людське ясно показало, що дуже важко по одному способу задовольняти, як слід, всякі культурні, хазяйственні й інші потреби теперішнього громадянства, що по однакових законах не можна добре впорядкувати місцеві справи ріжних народів такої держави, як от, приміром, Росія. Ну, а місцеві нужди й потреби, звісно, краще відомі місцевим людям і швидче всього вони будуть задовольнені місцевими законами, виданими місцевою законодавчою радою виборних людей. І через це всюди, по всіх державах, де заведено справді вільні демократичні порядки, як от, приміром, Швейцарія, або Американські Штати, місцевим людям передають право не тільки порядкувати, а ще й право самим через своїх виборних видавати свої закони в своїх справах.

От такий лад, коли якийсь край чи народ має право влаштовувати своє життя по своїх законах, називається автономією. І коли ми пильно придивимося до теперішньої Російської держави, то ми повинні будемо визнати, що ледве чи ще для якої-небудь країни в світі автономія така потрібна і така корисна, як для Росії. Адже на величезному просторі Російської держави ми всюди бачимо в ріжних краях держави ріжне хазяйство. Всі вони мають свої власні місцеві потреби й інтереси, і вже навіть через це одне автономія стала б їм в дуже і дуже великій пригоді. Та всякі краї Російської держави одріжняються один від одного не тільки своїм хазяйством, а й тими народами, що в них живуть. Самих тільки найбільших народів (націй) є в Росії п'ятнадцять, а опріч цих великих народів живуть ще біля сотні інших, дрібніших. Звичайно, що усі ці народи терплять велику національну неволю, і тому для Росії національна справа сама гостра і сама важна, а автономія народів найпотрібніша.

Такий автономний лад і мусить бути заведений в теперішній, поки що централістичній, Російській державі для того, щоб з нього була найбільша користь всьому трудящому людові і всім націям, які входять в склад держави. Такий лад і повинні встановити незабаром Всеросійські Установчі Збори (учредительное собрание) для нашого краю і для всіх інших країв. І коли б було встановлено такий лад, коли б всі національні краї здобули собі автономію, тоді б вся наша держава перетворилася б в вільний союз (федерацію) автономних країв, в федеративну республіку, в якій всі народи стали б справді вільними й рівноправними.

Бо тільки тоді, коли кожна нація сама порядкуватиме своїми справами, коли інші нації не втручатимуться в її життя, тільки тоді прийде кінець національній боротьбі і настане справжня воля народів. Але вороги автономії кажуть, що вона руйнує єдність і цілість держави і що, мовляв, та держава міцніша, в якій немає автономії. А чи так же це? Звичайно, ні! Бо лише автономія ставить державу, в якій живе де-кілько ріжних народів, на новий, міцний фундамент.

На місце сили тюрем, штиків і гармат, які тільки й примушували народи жити в гурті, автономія ставить добру волю народів, вигоду для них жити в великому державному союзі народів. Автономія не може загрожувати небезпекою єдності держави, а навпаки принесе користь і зміцнить свідомість потреби такої єдності. Вона зміцнить її і в тому разі, коли чужому народові, прилученому до держави, буде дано право керуватись власними законами і зберігати свої звичаї, віру і рідну мову. І ці спостереження, ці міркування не єсть вигадка, бо вони знаходять собі ґрунт, знаходять собі ствердження в самім життю людським. Адже в Європі є країна Швейцарія, в якій мирно і спокійно живуть поруч три ріжних національності: німці, французи і італіянці, складаючи вкупі один швейцарський народ. Вся держава Швейцарська сполучається з 22 (25) маленьких осібних держав, (які зветься кантонами), з котрих кожна є цілком самостійна, з своїм парламентом (соймом), з своїм урядом, з рівними правами для кожного громадянина, з широкою змогою кожному брати найжвавішу участь в урядуванні держави. Така держава, котрою править сам народ

безпосередньо через своїх виборних, зветься, як відомо, демократичною республікою. Але всі швейцарські республіки об'єднуються ще загальнодержавним ладом, з загальним парламентом і урядом, котрі керують тільки спільними справами всіх об'єднаних республік, зливаючи їх в одну сполучену державу. Така держава зветься вже федеративною республікою. І хоч в склад цієї республіки входять, як ми бачали, народи різної мови і різної віри, але проте всі національності в Швейцарії мають однакові права: ні один народ не панує над другим, ні одна мова не вважається забороненою, а навпаки ще всі державні закони друкуються на трьох мовах. Через це немає там між націями ніяких непорозумінь, через це, не вважаючи на те, що Швейцарська федеративна республіка складається з багатьох окремих маленьких держав, з різно-національною людністю, – всі громадяне обстоюють, шанують і люблять свою спільну державу, і єдності Швейцарії може позаздрити всяка країна.

Значить, повна самостійність кантонів, їх автономія, а ні крихти не загрожує цілості швейцарської держави і, навпаки, ще дужче зміцнює її єдність, бо кантонам корисніше держатись вкупі, ніж бути окремо. Але Швейцарія – невеличка держава, а от другий приклад того, що автономія ні трохи не шкодить єдності навіть великої держави. Ми бачимо це в спільці Штатів Північної Америки, що складається теж з окремих майже незалежних сорока чотирьох держав – штатів, з'єднаних в одну союзню, федеративну державу, в якій, поруч з загальним урядом, існують ще й окремі уряди в кожному штаті. А тим часом американців ніхто не може обвинувачувати в тім, що їм бракує патріотизму, тобто любови до своєї отчизни, бо вони багато разів доказували свою любов і прихильність на ділі. Та нарешті й історія Англії повинна багато чому навчити тих, хто повстає проти автономії. Адже коли англійці, після повстання американців, дали мало не всім своїм колоніям широку автономію, як от Канаді, Новій-Зеландії, Австралії, з того часу колонії почали багатіти, розвиватись і з того часу забули свою колишню ворожнечу до метрополії, тобто до Англії.

Отже, це показує, що держава, яка дає широку автономію своїм народам, далеко міцніша, ніж та, яка противиться їхній автономії. І чим швидче ці думки про автономію й федерацію

розходитимуться проміж сотнями тисяч, міліонами трудящого люду, наших робітників та селян, тим швидче прийде і той сподіваний час, коли автономія загоїть численні болячки тих поневолених націй, які входять в склад теперішньої Росії.

Особливо ж з поміж усіх країв Росії, яким вже дуже вдалились взнаки ці національні болячки і яким через те дуже потрібна й корисна автономія, – ледве чи не найголовне місце належить Україні.

Тому доконче потрібно вияснити, через що ж саме культурні й хазяйственні інтереси українського народу вимагають того, щоб було заведено автономію Україні. Але попереду скажемо: що таке Україна. Україною ми називаєм край, заселений поспіль нашим українським народом; край, в склад якого входить – вісім губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Чернігівська; Хотинський повіт Бесарабської губ[ернії], Брестський повіт Гродненської губ[ернії], Грубешівський і Томашівський повіти Люблинської губ[ернії], Володавський пов[іт], Сідлецької губ[ернії], 4 повіти (Бирючський, Богучарський, Вагуйський та Острогожський) Вороніжської губ[ернії], 3 повіти (Грайворон[ський], Новооскольск[ий] та Путівльський) Курської губ[ернії], 3 повіти (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський) Тавричеської губ[ернії], 1 повіт (Новогригорієвський) Ставропольської губ[ернії], 1 округа (Таганрозька) Донщини та 3 «одділи» (Катеринод[арський], Єйський і Темрюкський) на Кубані.

На всій оцій площині, яка займає 513.089 кв. верстов землі, по перепису 1897 рок[у], що провадився дуже і дуже не на користь нашому народові, – живе поверх 26 міліонів усякого люду і скрізь тут більшість українців: в одних губерніях 95%, в других – в 85%, а подекуди – 60%. Якщо ж до цих українців додати тих, що живуть по Росії в меншості, як от: в де-яких повітах Курщини, Вороніжчини, Холмщини та Люблинщини, а потім, – накинути кілька сот тисяч, а може й міліон на те, що взяв від нас перепис, нарешті, – як прилічить те, щоросло за 20 літ, то всіх українців в Росії набереться не менш 35 міліонів.

По тому ж таки переписові, що так далеко стоїть від правди, на Вкраїні живуть ось які народности й поділяються вони так:

Українців	19440000,	або	74,2%
Великоросів	2997000	»	11,4%
Євреїв	2019000	»	7,7%
Німців	494000	»	1,9%
Поляків	477000	»	1,9%
Молдован	223000	»	0,8%
Білорусів	85000	»	0,3%
Інших	468000	»	1,8%

Дані ці, з одного боку, доводять, що український нарід, як ніякий інший, живе на своїй землі поспільною масою, серед якої інші народи вкраплені: маленькими крапочками, а з другого – стверджують і те, що такий великий народ, який живе на такій великій території, не може не мати своїх культурних, хазяйствених і інших потреб, і, як з історичного, так і з сучасного досвіду, безумовно, їх має. Отже, почнем з культурних справ.

Ще з давніх часів народ наш славився серед чужих націй своєю освітою. Всі, кому з чужоземців доводилося мандрувати в ті часи по Україні, в один голос свідчать про любов українців до освіти, до книжок і до науки. Вся Україна густо була тоді вкрита всякими школами, бо, наприклад, переписи 1740 – 1748 р.р. кажуть нам, що в семи полках Гетьманщини (Полтавщина і Чернігівщина) на 1094 сел та хуторів припадало 866 шкіл. Можна сказати, що в ті часи найосвіченішим народом на всю російську державу був наш народ, бо він сам тоді порядкував своєю просвітою і заводив такі школи, які були йому до вподоби. Та не так ми бачимо тепер. З того часу, коли в 1654 році Україна прилучилася до Москви, російський уряд поволі почав всякими способами повертати українців в «русских». Заборонив писати книжки українською мовою. Вимагав, щоб вчителі в академії та по семінаріях вчили російською мовою. А в 1804 році видав указ, який заборонив навіть в народніх школах вчити українською мовою. Так народна школа на Україні стала ненародньою, чужою нашому народові.

І той же самий вселюдний перепис 1897 р. найкраще показав наслідки такої школи, найкраще показав, що у всій Європейській Росії ледве чи не найтемніший серед усіх націй – український нарід. Бо з цього перепису ми довідуємося, що на Україні на кожних 100 душ, грамотних припадало біля – 18, а в

деяких губерніях, як от Волинська, навіть – 9. До такої темноти народньої привела на Україні чужа нашому народові школа. Отже ясно, що вихід з такого безпорадного стану, в якому опинився наш нарід з своїми культурними домаганнями, може бути тільки один, а саме: добре впорядкувати всю просвітну справу у нас на Україні зможе тільки сам нарід, коли він матиме автономію. Бо тільки тоді, коли по школах на нашій Україні будуть навчати тою мовою, до якої ми звикли змалку – мовою українською, коли так само по судах, ріжних адміністраційних та громадських установах на Україні будуть говорити мовою нашою, коли закони, накази і т. и. будуть писатись і друкуватись по нашому, тільки тоді ми будемо завзятими борцями з своїми ворогами й тямущими хазяями своєї землі.

Ще ясніше виступить потреба автономії для України, коли розглянути гаразд, що російський уряд робив і тепер робить для розвитку народнього хазяйства нашого краю. Для того, щоб задовольняти всі потреби теперішнього громадянства, кожна держава, як відомо, накладає на свою людність всякі податки та налоги. Зібрані з народу гроші урядова власть поділяє між окремими краями держави, витрачає на потреби і нужди їхньої людности. Звичайно, самий кращий поділ грошей був би тоді, коли б кожен край мав від держави стільки, скільки він дає в казну. Але ж стара російська власть мало не половину всього того, що збиралось з нашої України в державну казну витрачала не на потреби нашого народу і не в нашому краю. З року на рік упливали народні гроші з України в Московщину, найбільше до теперішнього Петрограду та Москви, допомагаючи розвиткові хазяйства в московських губерніях. Ось відомості про те, які державні доходи мало правительство з України і які воно зробило в ній трати за час від 1868 до 1891 року:

З і б р а н о .

Від 1868 – 1881 р. – 1.305.291.000 карб.

Від 1882 – 1891 р. – 1.408.062.000 карб.

Разом: від 1868 – 1891 р. – 2.713.354.000 карб.

В и т р а ч е н о .

Від 1868 – 1881 р. – 864.386.000 карб.

Від 1882 – 1891 р. – 737.780.000 карб.

Разом: від 1868 – 1891 р. – 1.602.166.000 карб.

Не вернулося.

Від 1868 – 1881 р. – 440.915.000 карб.

Від 1882 – 1891 р. – 671.613.000 карб.

Разом: від 1868 – 1891 р. – 1.11.188.000 карб.

Теж саме бачимо і в пізніший час від 1898 до 1906 року:

Зібрано.

Від 1898 – 1906 р. – 3.595.900.000 карб.

Витрачено.

Від 1898 – 1906 р. – 1.881.400.000 карб.

Не вернулося.

Від 1898 – 1906 р. – 1.714.500.000 карб.

Як видно з цих відомостей, мало не половина всіх тих грошей, які збирались з України, не повертались до неї. Але це відомості загальні, тобто торкаються всієї України.

Коли ж розглянути державні доходи і трати, зроблені по окремих губерніях України, то побачимо, що становище декотрих наших губерній було ще гірше, ніж цілого краю нашого. Так, наприклад, з окремих губерній за час від 1868 – 1891 р.р. саме не вигідне місце належало Катеринославщині, в котрій було витрачено тільки 36,3% державних доходів з неї, та Поділля, де державні трати складали 35,3% державних доходів. А за час від 1898 – 1906 р.р. найгірше становище займала Київщина, в котрій правительство витрачало тільки 46,7% державних доходів, та Херсонщина, де державні трати складали 45,5% в державних доходів^{*)}.

Тоді як в деяких привілігійованих частинах держави, як от Петроградська та Московська губернії, збиралось далеко менше, ніж витрачалось. Так, наприклад, за ті ж самі роки від 1868 – 1891 р.р. і 1898 – 1906 р.р. державні доходи і трати в обох столичних губерніях були такі:

Зібрано.

Від 1868 – 1891 р. – 5.300.900.000 карб.

Від 1898 – 1906 р. – 2.827.600.000 карб.

---

^{*)} Чернігівщина. Від 1868 – 1891 р. – зібрано 187.600.000, витрачено 98.700.000, не вернулося 88.900.000 карб.

Витрачено.

Від 1868 – 1891 р. – 8.905.900.000 карб.

Від 1898 – 1906 р. – 4.234.900.000 карб.

Недостало у них своїх доходів.

Від 1868 – 1891 р. – 3.605.000.000 карб.

Від 1898 – 1906 р. – 1.407.300.000 карб.

Коли ж ми візьмемо саму Петроградську губернію, тоді відповідь на питання – куди власне йде велика частина грошей з цілих країв держави, стане для нас далеко яснішою:

Зібрано.

Від 1868 – 1891 р. – 4.053.900.000 карб.

Від 1898 – 1906 р. – 1.717.700.000 карб.

Витрачено.

Від 1868 – 1891 р. – 8.046.200.000 карб.

Від 1898 – 1906 р. – 3.536.400.000 карб.

Недостало у неї своїх доходів.

Від 1868 – 1891 р. – 3.992.300.000 карб.

Від 1898 – 1906 р. – 1.818.700.000 карб.

Звідсіля ми бачимо, що для тих трат, котрі державна власть робила в Петроградській губернії, доходів самої цієї губернії не вистачало, і через це доводилося забирати доходи з інших губерній держави, губерній, часто дуже і дуже убогих.

Отже, можна думати, що така політика російського уряду ведеться вже з давніх давен і тому ясно, що він найбільше допомагав розвитку хазяйства в великоруських губерніях, в центрі, і майже зовсім не дбав про окраїни. Але централістичні заміри російського правительства в загальнодержавному хазяйстві стають ще більш ясними, коли придивитися до того, як воно проклало залізні дороги.

Тут уже очевидячки власть заводить нові дороги так, щоб вони, як можна більше служили центрові. Та цього ще мало. Бо проводячи найбільше всяких доріг по великоруських губерніях, стара правительственна власть разом з тим гальмувала перевоз товарів по тих залізних дорогах, що були на Україні. Вона призначала за провоз товарів до балтійських портів ціну меншу, ніж до портів чорноморських та азовських.

Так, тариф на український хліб по Лібаво-Роменській залізниці з Ромен коштував дешевше до далекої від нас Лібави,

ніж до близької Одеси; хліб в Одесі через це був дорогший і посилати його туди було не вигідно. Так, перевоз вагона грузу із Граєва до Одеси (1120 вер.) коштував 60 карб., а з Казятина туди ж, в Одесу (464 вер.), – 90 карб. Отож, хліб та інші здобутки з одного далекого краю (з Граєва) можна було хутко пересилати залізницею до моря і там продавати за добрі гроші, а з другого, хоч і ближчого, трудніше, бо плата за перевоз була дорогша. Це дуже збільшувало ціну на український хліб і гальмувало його збут по всяких ринках. Та не кращими були заміри правительства і в інших загальнодержавних справах і насамперед в кредиті. В теперішньому грошовому хазяйстві кредит – то дуже важна річ. Без нього дуже важко розвиватися капіталістичній промисловості. А тим часом уряд нашої держави, дбаючи найбільше про розвиток городської промисловості, особливо ж ткацької та залізної в центральних губерніях, перші і кращі кредитові установи заводив в центрі, як от Москва та Петроград.

Ось як, наприклад, поділялися процентні бумаги, гарантіровані правительством, по окремих краях Росії в 1906 році:

В столичних	– 2.786.422.000 карб, або 65,9%
«Лівобережн[а] Укр[аїна]»	– 104.322.000 « « 2,4%}
«Правобереж[на] Укр[аїна]»	– 159.078.000 « « 3,8%}

6,2%

Через таку урядову політику центр все більше і більше розвивався промислово, бо в ньому щодалі, то більше збиралися капітали. Між тим, як число так потрібних капіталів на Україні зменшувалось ще й через те, що країна наша – хліборобська, і промисловість у нас повинна була б особливо розвинутиись та, що переробляє всяку сільсько-хазяйственну сировину.

Отже, як бачимо, хазяйствена політика російського правительства не тільки не допомогала, як слід, розвиткові нашого хазяйства, а ще й часом дуже шкодила нашим інтересам. Та й не могла вона, як слід, дбати про наші інтереси, бо наше хазяйство і його потреби ріжняться од хазяйства інших частин Росії і особливо Великоросії. Бо не тільки виробляє наш народ те, чого менше, або й зовсім обмаль

виробляють по інших краях Росії, а й вироби нашого хазяйства ми спродаємо не там, де їх збувають інші народи з інших частин держави. Хліб, наприклад, збуваємо ми, українці, в одній державі, через одні моря, а інші частини Рос[ійської] держави через другі моря і в другі держави. Наш хліб йде Черним і Азовським морем, хліб з інших частин Росії йде головне Балтійським.

Окрім цих різниць, не можна не зазначити ще й того, що селяне у нас володіють землею інакше, ніж в Великоросії. Там вся надільна селянська земля належить всій громаді селянській, тоді як у нас такого громадського володіння землею майже немає.

Є ще багато і інших різниць, але й цих досить задля того, щоб зрозуміти потребу автономії для України. І як що не можна однаковими на всю державу законами впорядкувати різного неоднакового хазяйства у всяких народів, що живуть в державі, – то ясно, що для різного хазяйства треба й різних законів. А раз так, то і український народ для того, щоб краще й повніше задовольнити свої хазяйственні потреби й інтереси, повинен мати автономію і в хазяйственних справах України.

Після того, як ми вияснили, через що саме нашому народові потрібна автономія, розглянемо тепер, якими справами повинен порядкувати наш народ сам, по своїй волі та уподобі. Одне з найголовніших місць серед цих справ займає культура, культурні потреби нашого народу. До цих культурних справ належить: 1) Вся загальна просвіта народня. Ми повинні мати право самі заводити на свої гроші нижчі народні школи, середні і вищі. 2) Вся професіональна освіта, що навчає всяким ремеслам, промислам, торгівлі тощо. 3) Всякі інші культурні установи, що допомагають розвитку нашої національної культури, як от музеї, національні театри, бібліотеки, і всякі інші установи. Тільки тоді, коли в усіх цих справах ми самі видаватимемо корисні нам закони, тільки тоді наша занедбана культура розцвіте на втіху нашому духовно убогому народові.

Не менш важно для нашого народу мати змогу і право самому дбати про своє хазяйство, сільське й фабричне, та про торгівлю. Ось найголовні хазяйственні справи, про які

повинен дбати при автономії України наш народ сам: 1) За нами повинні визнати право вільно і самостійно складати свій розпис доходів і розходів, накладати на себе податки, позичати гроші, коли це буде нам потрібно, та вживати на свої освітні, хазяйственні і інші справи. 2) Ми повинні мати право вільно распоряджатись своїм краєвим добром та всякими багатствами, як от – землі, ліси, громадські будинки і разом з тим проводити свої місцеві залізниці й завідувати ними, бо такі дороги повинні обслуговувати не тільки потреби московських капіталістів, але й наші власні. 3) Треба, щоб при автономії наш край мав право впорядковувати у себе кредит, як це йому буде потрібно і через те заводити всякі кредитні установи. Що ж торкається законів про користування у нас, на Україні, відібраною у панів землею, а також про те, як нам поліпшити своє господарство, мати з нього найбільші прибутки, то 4) і закони ці повинні встановити ніхто інший, як ми самі, українці. Бо закон про відібрання землі у панів повинен бути один на цілу Росію, але чи передати її потім земствам селянським, чи передати громадам, чи поодиноким селянам, навечно чи ні, – все це кожний народ, кожний край має вирішати по своєму, в згоді з своїми звичаями та потребами.

Опріч цих культурно-просвітних та хазяйствених справ нашого краю, котрі повинні бути передані нашому народові, є ще чимало всяких інших, як от місцеве самопорядкування, догляд за чиновниками, за адміністрацією нашого краю, фабричні закони, які боронять сільських і городських робітників від капіталістів. Всі такі справи, які торкаються тільки нашого народу і які ми зможемо порішити своїми силами, повинно одібрати од правительственної влади всієї держави і передати нашому народові. Бо держава повинна завідувати тільки справами всіх країв, всіх народів держави, повинна задовольняти тільки їхні спільні потреби й інтереси. Отож треба домагатись, треба добиватись, щоб наш народ був справжнім господарем на своїй землі, в своєму краєві, хай він сам своїми порядкує своїми справами, хай він сам задовольняє свої потреби так, як йому буде до вподоби. Такий лад, коли кожний народ–нація–сам–автономно–порядкує на своїй землі–території–всіма своїми місцевими справами просвітними та

хазяйственними, називається національно-територіальною автономією.

От такої національно-територіальної автономії й треба українському народові, бо лише вона може вершити у себе дома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими багатствами, що в землі, мати своє законодавство, адміністрацію й суд. Але домагаючись такої національно-територіальної автономії для України, ми разом з тим повинні домагатись і того, аби держава, до якої ми належатимем, була федеративною: щоб се була федеративна демократична російська республіка. Бо ми гадаєм, що тільки тоді становище України буде цілком забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні й щирі, коли Україна не стоятиме одинцем, а всі части Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком. Тільки федеративна демократична російська республіка і національно-територіальна автономія України разом зроблять український народ і з юридично-державного, і з фактичного боку хазяїном своєї землі, своєї «території».

Звичайно, що ся українська територія повинна бути організована на основах широкого демократичного громадського самопорядкування, від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху – до українського сойму, і через це не слід тим народностям, які живуть зараз на території України і творять з себе, так звані національні меншости, особливо лякаться такої національно-територіальної автономії України. Бо така автономія обхоплюватиме з усіх боків життя тих народностей і тільки вона дасть змогу їм жити вільним національним життям. Забезпечуватиме ж національно-територіальна автономія України всім народам вільне національне життя і розвиток при таких умовах: 1) коли до всеросійського парламенту, до свого краєвого сейму і до місцевих установ виборчий закон на Вкраїні буде уложено на щиро демократичних підвалинах, тобто на основі загального, рівного, простого і таємного голосування; 2) коли всі громадяне будуть рівні перед законом і перед властю вищою і найнижчою; 3) коли по всій Вкраїні

буде заведено широке місцеве самоврядування в повітах, волостях і селах; 4) коли місцеве самопорядкування буде переведено так, що округи, по яких поспіль живуть люде однієї національності матимуть право заводити самопорядкування, яке відповідатиме їх національним потребам; 5) коли в державних установах строго додержуватиметься порядок пропорціонального представництва; 6) коли адміністрація по всіх установах силою спеціального закону повинна буде признавать права всіх народів на свою рідну мову.

Отже, організоване українство стоїть на ґрунті признання повного забезпечення прав національних меншостей на вільній Україні, хто б та меншість не була. Бо ми не на те, – як пише проф. Грушевський в своїй статті «Народам України», – цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилиною, коли його права будуть здобуті, поставити иншу мету, – приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі.

Ми не на те доводили права кожної народности на її національне самовизначення, аби тепер відмовляти якій небудь народності свого права. Навпаки, терплючи національний гніт на собі, ми завжди виступали в обороні кожної найдрібнішої народности, завжди несли прапор справжнього визволення всім народам в найтяжчі часи неволі. Будемо ж і надалі твердо і високо тримати в своїх руках наш чистий прапор вільности народів! Будемо спільними, організованими силами оберігати цей чистий прапор від заходів темних і несвідомих сил заплямувати його брудом шовінізму!

Але хай не ставлять перешкод вимогам життя! Нехай відкинуть централістичні дразливі вигуки! Нехай з пошаною прислухаються до вимог українського народу – «автономія Україні!» Нехай всі гострим мозком і одвертим серцем зрозуміють потребу для Росії федеративної республіки!

Слава Російській федеративній демократичній республіці!
Слава національно-територіальній автономії України!

Г. С.

**Український з'їзд у Чернігові (8 – 10 червня 1917 р.):
матеріали та коментарі**

Упорядники: *В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко*

Техн. ред.: *Д.В. Казіміров*

Коректор: *А.І. Кошма, А.С. Сірик*

Підготовлено до друку в
Чернігівському центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації
працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій

14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 676-052 Факс (0462) 774-312
Електронна пошта chcprk@gmail.com
Інтернет: [http:// www.center.uct.ua](http://www.center.uct.ua)

Підписано до друку 25.12.2012 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 3,75 Обл.-вид. арк. 3,92
Тираж 500 екз. Зам. № 2-2/12

Видавець – Сіверський центр післядипломної освіти
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4438 від 13 листопада 2012 року